

**BAXROMOVA SH. I.
QOSIMOV SH. U.**

**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA
IMLOVIY VA PUNKTUATSION
SAVODXONLIK**

O'QUV QO'LLANMA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

**BAXROMOVA SHOHSANAM IBADULLAYEVNA
QOSIMOV SHAVKAT UROLOVICH
BOSHLANG'ICH TA'LIMDA IMLOVIY VA PUNKTUATSION
SAVODXONLIK**

(amaliy darslar uchun)

O'QUV QO'LLANMA

Denov - 2026

SH. I. Baxromova, SH. U. Qosimov

Boshlang'ich ta'limda imloviy va punktuatsion savodxonlik (amaliy darslar uchun). O'quv qo'llanma. – Denov: Innovative publication, 2026. – 107 b.

O'quv qo'llanmada boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonligini shakllantirish masalalariga bag'ishlangan. Qo'llanmada o'zbek tilining amaldagi imlo va punktuatsiya qoidalari, ularning nazariy asoslari hamda boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi yoritilgan.

Boshlang'ich ta'limda imloviy savodxonlik masalalari tahlil qilingan. Unda o'zbek yozuvi va alifbosining tarixiy taraqqiyoti, imloviy savodxonlikning ta'lim jarayonidagi ahamiyati, o'zbek tilining asosiy imlo qoidalari bayon etilgan. Shuningdek, unli va undosh harflar imlosi, asos va qo'shimchalar yozilishi, so'zlarni qo'shib, ajratib hamda chiziqcha bilan yozish qoidalari, bosh harflar imlosi va so'zlarni ko'chirish tartiblari izohlangan. Bundan tashqari, o'zbek tilidagi og'zaki va yozma adabiy nutq me'yorlari ham yoritilgan.

PunktuatSION savodxonlik masalalari o'rganilgan. Unda punktuatsiyaning shakllanish tarixi, tinish belgilarining turlari va vazifalari, fikrni yozma ravishda aniq va ta'sirchan ifodalashdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Shuningdek, o'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari, gap oxiri va gap ichida qo'llanadigan tinish belgilarining ishlatilish xususiyatlari hamda ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanish tartibi tahlil qilingan.

Qo'llanmaning maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarida to'g'ri yozish va tinish belgilaridan o'rinli foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Taqrizchilar:

Qodirov Umut –	Navoiy innovatsiyalar universiteti Surxondaryo kampusining “Umumiy fanlar” kafedrası dots.v.b, p.f.f.d (PhD)
Boboqulova Dilfuza O'rolovna. –	Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Kengashining 2026-yil 6-maydagi 9-sonli yig'ilishida muhokama etilib, nashrga tavsiya qilingan.

ISBN: 978-9910-5266-1-9

© Innovative publication, 2026
© SH. I. Baxromova, SH. U. Qosimov

MUNDARIJA

	Kirish	3
I BOB	BOSHLANG'ICH TA'LIMDA IMLOVIY SAVODXONLIK.	8
1.1.	O'zbek yozuvi va alifbo tarixi haqida ma'lumot.	8
1.2.	Boshlang'ich ta'limda imloviy savodxonlikning ahamiyati.	18
	O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari haqida.	
1.3.	O'zbek tilida unli va undosh harflar imlosi.	29
1.4.	O'zbek tilida asos va qo'shimchalar imlosi.	35
1.5.	O'zbek tilida so'zlarni qo'shib va ajratib yozish qoidalari.	41
1.6.	O'zbek tilida chiziqcha bilan yozish qoidalari.	47
1.7.	O'zbek tilida bosh harflar imlosi.	54
1.8.	O'zbek tilida ko'chirish qoidalari.	60
1.9.	O'zbek tilida og'zaki va yozma adabiy nutq me'yorlari.	65
II BOB	BOSHLANG'ICH TA'LIMDA PUNKTUATSION SAVODXONLIK.	70
2.1.	PunktuatSION tarixi. Tinish belgilarining turlari.	70
2.2.	PunktuatSION – fikrni yozma mukammal ifodalash vositasi.	76
2.3.	O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari.	81
2.4.	Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi (nuqta, so'roq, undov, ko'p nuqta).	89
2.5.	Tinish belgilarining gap ichida qo'llanishi (vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo'shtirnoq).	96
2.6.	Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi.	101
	Xulosa	106
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	107

Kirish

Zamonaviy va ilg'or ta'lim tizimida boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning keyingi bilim olishi hamda kerakli ko'nikma shakllanish jarayoni uchun mustahkam poydevor, ilk bilin manbai vazifasini bajaradi. Ona tilini o'rganish jarayonida imloviy va punktuatsion savodxonlikni shakllantirish o'quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish, fikrni aniq, ravon va dolzarb ifodalash hamda yozma nutqda me'yorlarga amal qilish ko'nikmalarini hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, boshlang'ich sinflarda imlo va tinish belgilarini o'rgatish masalasi dolzarb metodik muammolardan biri hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv va axborotlashuv sharoitida yozma nutq madaniyati nafaqat ta'lim, balki ish jarayonida, kundalik hayotda ham muhim kommunikativ vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. O'quvchilarning erta yoshdan to'g'ri yozish va tinish belgilaridan o'rinli foydalanish ko'nikmalarini egallashi ularning savodxonlik darajasini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sanaladi. Shu jihatdan, imloviy va punktuatsion savodxonlikni shakllantirish uzluksiz ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF – 5712- sonli Farmonida qayd qilinganidek, "ta'lim berishning zamonaviy nazariyalarini o'zlashtirishni, pedagogik psixologiyani tushunish, ta'lim berishga kompetentlik hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asoslarini egallashni ko'zda tutgan holda pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini qayta ko'rib chiqish" talabi ham savodxonlik bilan chambarchas bog'liqdir¹.

"Savodxonlik" atamasi nafaqat imloviy xatolarsiz yozish, balki boshlang'ich sinflardan boshlab alifbeni o'qitish jarayonida tovush va harfni tanib-bilib olish orqali o'qish va yozishni egallash ma'nosida ham tushuniladi. "O'zbek tili izohli lug'ati"da ham "savodxonlik" so'ziga "o'qish va yozishni

¹ <https://lex.uz/ru/docs/-4312785>

biladigan, xat-savodli odam" tarzida izoh berilishi bejiz emas. Shu ma'noda "yozma nutq savodxonligi" birikmasi ham keng qamrovli mazmunga ega bo'lib, fikr mazmunini ifodalovchi so'zlarni to'g'ri tanlash, ularni gap qurilishida o'rinli qo'llash, ortiqcha ko'p so'zlikka yo'l qo'ymaslik, fikrni ixcham tarzda aniq ifodalay bilish, fikrning mantiqiy izchilligi va uzviyligiga erishish, mavzuni yoritish jarayonida nutqni to'g'ri boshlash, davom ettirish, yakunlash va xulosa chiqarish kabilarni nazarda tutadi. Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda imloviy savodxonlikka erishish doimiy ravishda maqsadga yo'naltirilgan izchil metodik mashqlarni taqozo etadi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchining shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qilishdan iborat. Bu jarayonda, avvalo, o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish, boshqalarning fikrini to'g'ri anglay olish hamda o'z qarashlarini og'zaki va yozma shaklda aniq, ravon va savodli ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, o'quvchilarda til tizimiga oid bilimlarni — fonetika, leksikologiya, so'z tarkibi va yasalishi, morfologiya, sintaksis, imlo qoidalari, tinish belgilari hamda nutq uslublari haqidagi tushunchalarni shakllantirish zarur. Ushbu bilimlar asosida o'quvchilarda ona tilining boy imkoniyatlaridan samarali foydalanish, fikrni izchil va mantiqiy bayon etish kabi lingvistik kompetensiyalar rivojlantiriladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimida imloviy savodxonlikni shakllantirish masalasida hali yechimini kutayotgan muammolar mavjud. Bu holatning bir qator sabablari bor. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan imlo ustida ishlash doimiy va tizimli ravishda yo'lga qo'yilmaganligi seziladi. Ko'pincha bu yo'nalishdagi faoliyat aniq reja asosida tashkil etilmaydi, natijada o'quvchilarda barqaror savodxonlik ko'nikmalari to'liq shakllanmaydi.

Ikkinchidan, imloviy savodxonlikni shakllantirish faqat ona tili fani doirasida qaralishi ham muammoni murakkablashtiradi. Aslida esa boshqa fan o'qituvchilari ham bu jarayonda faol ishtirok etishi zarur. Chunki matematika, tabiatshunoslik, musiqa, tasviriy san'at, mehnat va jismoniy tarbiya fanlariga

oid atamalar o'quvchilarning kundalik yozma nutqida ham qo'llanadi. Demak, har bir fan o'qituvchisi o'z darslarida nafaqat atamalarning mazmunini, balki ularning to'g'ri yozilishini ham o'rgatishi lozim. Bu esa savodxonlikni shakllantirish umumta'lim jarayonining umumiy vazifasi ekanini ko'rsatadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun zarur bo'lgan so'z boyligi — ya'ni imloviy minimum va maksimum darajalari aniq belgilab berilmagan. Bu borada ilmiy asoslangan mezonlarning yetishmasligi sababli, o'quv dasturlarida ham izchillik to'liq ta'minlanmagan. Natijada ayrim so'zlar turli sinf bosqichlarida takroran berilishi kuzatiladi.

Imloga o'rgatishda qo'llaniladigan yordamchi vositalar ham zamon talablariga to'liq javob bermaydi. Xususan, mavjud imlo lug'atlarining eskirganligi, yangi so'zlar va til taraqqiyotidagi o'zgarishlarni to'liq qamrab olmasligi ta'lim samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Eng muhimi, o'quvchilarning yozma nutqida uchraydigan imlo xatolarining kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilmasdan turib, ularning oldini olish va savodxonlikni oshirish mushkul. Shu bois, bu jarayonda xatolar ustida tizimli ishlash, ularning sabablarini aniqlash va tegishli metodik choralarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozma nutqda yuqori darajadagi savodxonlikka erishish bevosita ilmiy-nazariy qarashlar hamda samarali metodik yondashuvlarga tayanadi. Shu nuqtai nazardan, imloviy mashqlar va turli o'quv topshiriqlarini puxta ishlab chiqish, ularni amaliyotda to'g'ri qo'llash usullarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan shunday yondashuvlar mavjud muammolarni bartaraf etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogika tarixida o'ziga xos o'rin egallagan mashhur rus olimi Konstantin Dmitrievich Ushinsky o'quvchilarda orfografik ko'nikmalarni shakllantirish jarayoniga alohida e'tibor qaratgan. U, avvalo, o'quvchilar mustahkam grammatik bilimlarga ega bo'lishlari zarurligini ta'kidlaydi. Chunki grammatik tushunchalar yetarlicha o'zlashtirilgandan keyingina imlo qoidalarini ongli ravishda egallash imkoniyati paydo bo'ladi. Shundan so'ng

esa orfografik mashqlar ustida izchil va maqsadga yo'naltirilgan ishlar olib borilishi lozim. Mazkur olim, ayniqsa, mashqlarning muntazamligi va tizimlilikiga katta urg'u beradi. Uning fikricha, muvaffaqiyatning asosiy omili — bu izchil tashkil etilgan mashqlar tizimi bo'lsa, aksincha, tartibsiz va rejasiz mashqlar kutilgan natijani bermaydi. Bu esa o'quv jarayonida ko'p vaqt sarflanishiga qaramay, samaradorlikning past bo'lishiga olib keladi.

Shu bilan birga, boshqa tadqiqotchilar ham orfografik mashqlarni ketma-ketlik asosida tashkil etish zarurligini qayd etadilar. Har bir yangi mashq avvalgisining mantiqiy davomi bo'lishi, o'quvchini bosqichma-bosqich rivojlantirib borishi kerak. Bunday tizimlilik o'quvchilarning bilim darajasi va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Mashqlar tarkibiga kiritilgan so'zlar ham aynan shu mezon asosida tanlanadi.

Mashg'ulotlar davomida beriladigan materiallar hajmi ortib borgan sari o'qituvchining bevosita yordami kamayib boradi, chunki o'quvchi asta-sekin mustaqil ishlashga o'rganadi. Bu esa ularning fikrlash faolligini oshiradi hamda o'z ustida ishlash ko'nikmasini shakllantiradi. Bundan tashqari, orfografik mashqlar faqatgina to'g'ri yozish malakasini rivojlantirish bilan cheklanib qolmaydi. Ular o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi, so'zlarni o'rinli qo'llashga o'rgatadi va eng muhimi, bog'lanishli nutqni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Orfografik ko'nikmalar bir martalik o'rganish orqali emas, balki uzoq muddat davomida muntazam mashq qilish natijasida mustahkamlanadi. Bunday ko'nikmalar vaqt o'tishi bilan malakaga aylanadi. Natijada o'quvchi yozish jarayonida imlo qoidalarini alohida eslab o'tirmasdan, ularni tabiiy ravishda, avtomatik tarzda qo'llay boshlaydi. Imloviy savodxonlik o'quvchilarning o'qituvchi yordamida gap va matn mazmunini, uning mantiqiy izchilligini tushunishlarini ham talab etadi. Zarurat sezilganda gapni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilish o'quvchilarning savodxonlik bilan nazariy bilimlarini boyitadi. Bundan tashqari, gapni mantiqiy, uslubiy jihatdan to'g'ri tuzish qoidasini zarur so'zga tadbiiq etishga

yordamlashadi. Masalan, kelishik qo'shimchalaridan to'g'ri foydalanishga o'rgatishda maktabga bordi, tog'ga chiqdi, elakka ketdi, quloqqa eshitildi kabi birikmalarning talaffuzi va yozilishiga oid usullar o'quvchilarning grammatikadan olgan bilimlarini yozuvda qo'llashlariga yordam beradi. Diktant, bayon va insho kabi yozma ishlar o'quvchilardan xotiraviy zo'riqish bilan butun diqqatini to'plab, matnni yozishni talab etadi. Shuning uchun diktant yozishdan asta-sekinlik bilan bayon va insho yozishga o'tilar ekan, o'qituvchi, birinchidan, ayni vaqtda o'quvchilarning ishini baholi qudrat amalga oshirish holatini belgilab olishi; ikkinchidan, o'quvchilarni bayon va insho yozishga tayyorlovchi butun jarayonni jiddiy o'ylab ko'rishi zarur. Demak, o'qituvchi darsning asosiy maqsadini aniq shakllantirishi, ish turlari va usullarini amalga oshirish rejasini tuzishi shart. Zero, "xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish maqsadida o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo'naltirilgan PLSA (The Programme for International Student Assessment) umumta'lim maktablarida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish"² da savodxonlikka erishish xalq ta'limini rivojlantirishning muhim omillaridan ekanligini ko'rsatadi.

Ushbu o'quv qo'llanma ham Boshlang'ich ta'lim bakalavryat ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak o'quvchilar uchun Boshlang'ich ta'limda imloviy va punktuatsion savodxonlik fani yuzasidan amaliy darslar uhcun mo'ljallangan o'quv qo'llanma sifatida ham foydalanish mumkin.

I BOB BOSHLANG'ICH TA'LIMDA IMLOVIY SAVODXONLIK.

1.1. O'zbek yozuvi va alifbo tarixi haqida ma'lumot.

Reja:

1. O'zbek yozuvining tarixiy shakllanish bosqichlari va ularning sotsiologiyistik asoslari
2. O'zbek alifbosining isloh qilinishi: grafik tizimlar evolyutsiyasi va fonologik muammolar
3. Zamonaviy o'zbek alifbosi va yozuv tizimining takomillashuvi: istiqbollari va muammolar

Tayanch so'z va iboralar: Grafemika va fonemika o'rtasidagi munosabat, yozuv tizimlarining diaxronik rivojlanishi, Runik (Orxon-Enasoy) bitiklari fenomeni, arab grafikasining fonetik nomuvofiqliklari, jadidchilik va alifbo islohoti konsepsiyasi, kirill yozuvining ideologik asoslari, grafika va orfografiya integratsiyasi, lingvistik modernizatsiya jarayoni, yozuvning sotsiomadaniy determinatsiyasi, yaqamli davrda ortografik me'yorlash.

Yozuv insoniyat tarixidagi eng buyuk ixtirolardan biri hisoblanadi. U nafaqat bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazish vositasi, balki jamiyatda fikr almashish, muloqot qilish va madaniy merosni saqlashning asosiy omillaridan biridir. Insoniyat aynan yozuv orqali o'z tarixini, turli davrlardagi hayot tarzini, ilm-fan va madaniyat taraqqiyotini o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldi. Har bir davr yozuvi o'sha zamon tilining, tafakkur darajasining va madaniy muhitining aksidir. Yozuvning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon natijasi bo'lib, u insoniyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. U tasodifan paydo bo'lmagan, balki insonning fikrini uzoq masofalarga yetkazish, uni vaqt o'tishi bilan saqlab qolish ehtiyoji asosida yuzaga kelgan. Shu jihatdan qaraganda, yozuv nutqning moddiy ifodasi sifatida jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Agar yozuv bo'lmaganida, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy madaniy va ilmiy meros bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Bugungi kunda esa yozuvning ahamiyati yanada

² To'xliyev, B. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida yozuv tizimlarining o'rni: filol. fan. dok. dis. - Toshkent, 2010. - 151-152 b.

Eramizdan oldin III-IV asrlarda qadimgi Hindistonda uning "poydevori" tiklangan bo'lsa, XXI asrga qadar bu fanning mundariyasi necha bor o'zgardi, kengaydi. Nihoyat, XX asrning birinchi choragi oxiri va uning keyingi choraklarida tilshunoslik jahon miqyosida mustaqil fan sifatida rivojlandi. Ta'limning barcha bosqichlarida tilning ichki qurilishi bilan bog'liq masalalari o'rganildi va bu an'anaviy tilshunoslik sifatida baholandi hamda qadrlandi. Endilikda, ayni mana shu zamonda tilshunoslik fani "ichdan bolaladi". Uning ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yangidan-yangi tarmoqlari ("go'daklari") paydo bo'la boshladi. Tilshunoslik ixtiyorida intralingvistika, psixolingvistika, mentalingvistika, etnolingvistika, paralingvistika, energolingvistika, lingvosinergetika va yana boshqa-boshqa nomlar bilan ataluvchi o'zicha mustaqil oraliq tarmoqlar paydo bo'ldi. Sotsiolingvistika--til ilmining makrolingvistika, ya'ni tashqi tilshunoslik deb ataluvchi keng tarmoqli sohalari tarkibiga kiruvchi mustaqil yo'nalishlardan biri. Bu yo'nalish tilning ichki qurilishini o'rganuvchi intralingvistika bilan uning xalq tarixi, turmush tarzi, diniy va ma'naviy e'tiqodini o'rganuvchi jamiyatshunoslik fani oralig'ida paydo bo'lgan. Shu bois Sotsiolingvistika tom ma'nodagi sof tilshunoslik ham, ijtimoiy fanlarning asosini tashkil qiluvchi falsafa ham emas. Tilshunoslikning zamonaviy bu tarmog'i ijtimoiy tilshunoslikdir, ya'ni sosiolingvistikadir. Sotsiolingvistika, darhaqiqat, yangi tarmoq. U tilning, aniqrog'i, til qurilishining til jamoasining tarixi, kasb-kori, intilishi, boshqa til jamoalari bilan aloqasi va ularga munosabati, qiziqishi, turmush tarzi, adabiyoti, madaniyati, ma'naviyati, diniy e'tiqodi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan bevosita yoxud bilvosita bog'liq tomonlarini o'rganuvchi yangi fandır. Universitet yoxud pedagogika oliy o'quv yurtlarida tahsil olgan va olayotgan har bir kishi o'z tilining shu til jamoasi mansub bo'lgan ijtimoiy muhit bilan bog'liq tomonlarini bilmasdan turib, o'z ona tilining ijtimoiy mavqei va nufuzi bilan chin ma'noda tanish bo'la olmaydi. Shu bois Sotsiolingvistika shaxsni har tomonlama barkomal va mukammal ziyoli bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Bu fanning ahamiyati ham asosan ana shu maqsadni ko'zda tutganligida namoyon bo'ladi.

Sotsiolingvistika – tilning ichki qurilishini o'rganuvchi lingvistika (intralingvistika) va jamiyatshunoslik fanlari oralig'ida vujudga kelgan yangi fan. Shuning uchun bu fan til qurilishining ijtimoiy tomonini o'rganadi. «Fan» atamasi qadimda keng ma'noda ishlatilgan. U "san'at" va uning turlariga nisbatan ham qo'llangan. Sotsiolingvistikada "fan" va "san'at" tushunchalari va ularning o'zaro munosabati, bu ikki tushunchaga jamiyatning munosabati, ularning tilga munosabati masalalari ham o'rganiladi. «Fan», "san'at" arab tilidan o'zlashgan: "fan" rus tilidagi "nauka" atamasining, "san'at" esa, "iskusstvo" atamasining o'zbek tilidagi ma'nodosh muqobillaridir. Umumfan tarixida "fan" ma'nosidagi "nauka" bilan "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" ayni bir tushuncha sifatida farqlanmagan. Xuddi shuningdek, antik davrda "skulptor" so'zi "haykaltarosh"dan tashqari, umuman hunarmandlarga nisbatan ham ishlatilgan. Keng ma'noda qo'llanish "sofist" so'ziga ham xos bo'lgan. Xususan, qadimgi Gretsiyada "sofist" so'zi "donishmand" ma'nosidan tashqari, "duradgor-usta", "bo'yoqchi" (malyar), "o'ymakor usta" (gonchar) ma'nolarida ham ishlatilgan. Qadimgi frantsuz yozma manbalarida e'tirof etilishicha, "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" so'zlari XVI asrga qadar "bilim" ma'nosidagi sinonim so'zlar sifatida ishlatilgan. Keyinchalik ularning birinchisi (nauka) nazariy bilimga, ikkinchisi (iskusstvo) amaliy bilimga nisbatlanib, farqlangan. "San'at" ma'nosidagi "iskusstvo" bora-bora "qo'l hunari" ma'nosida rasmiylashib, "hunar" ma'nosidagi "remesla" so'zining ma'nodosh muqobiliga aylangan. Eramizning XIII asrida yashagan Brunetto Latinga qarashli mashhur "Bilimlar mo'jizasi" ("Sokrovitshnise znaniy") da ham "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" atamaları, yuqorida aytilganidek, "bilim" ("znanie") ma'nosida ishlatilgan. Italian haykaltaroshi Leon-Battista Alberti (XV asr) va Leonardo da Vinchi "fan" ma'nosidagi "nauka" atamasi ostida tasviriy san'atni, xususan, "jivopis"ni ham tushungan. "Nauka" atamasining bu tarzda tushunilishi Uyg'onish davrida

Eramizdan oldin III-IV asrlarda qadimgi Hindistonda uning "poydevori" tiklangan bo'lsa, XXI asrga qadar bu fanning mundariyasi necha bor o'zgardi, kengaydi. Nihoyat, XX asrning birinchi choragi oxiri va uning keyingi choraklarida tilshunoslik jahon miqyosida mustaqil fan sifatida rivojlandi. Ta'limning barcha bosqichlarida tilning ichki qurilishi bilan bog'liq masalalari o'rganildi va bu an'anaviy tilshunoslik sifatida baholandi hamda qadrlandi. Endilikda, ayni mana shu zamonda tilshunoslik fani "ichdan bolaladi". Uning ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yangidan-yangi tarmoqlari ("go'daklari") paydo bo'la boshladi. Tilshunoslik ixtiyorida intralingvistika, psixolingvistika, mentalingvistika, etnolingvistika, paralingvistika, energolingvistika, lingvosinergetika va yana boshqa-boshqa nomlar bilan ataluvchi o'zicha mustaqil oraliq tarmoqlar paydo bo'ldi. Sotsiolingvistika--til ilmining makrolingvistika, ya'ni tashqi tilshunoslik deb ataluvchi keng tarmoqli sohalari tarkibiga kiruvchi mustaqil yo'nalishlardan biri. Bu yo'nalish tilning ichki qurilishini o'rganuvchi intralingvistika bilan uning xalq tarixi, turmush tarzi, diniy va ma'naviy e'tiqodini o'rganuvchi jamiyatshunoslik fani oralig'ida paydo bo'lgan. Shu bois Sotsiolingvistika tom ma'nodagi sof tilshunoslik ham, ijtimoiy fanlarning asosini tashkil qiluvchi falsafa ham emas. Tilshunoslikning zamonaviy bu tarmog'i ijtimoiy tilshunoslikdir, ya'ni sosiolingvistikadir. Sotsiolingvistika, darhaqiqat, yangi tarmoq. U tilning, aniqrog'i, til qurilishining til jamoasining tarixi, kasb-kori, intilishi, boshqa til jamoalari bilan aloqasi va ularga munosabati, qiziqishi, turmush tarzi, adabiyoti, madaniyati, ma'naviyati, diniy e'tiqodi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan bevosita yoxud bilvosita bog'liq tomonlarini o'rganuvchi yangi fandır. Universitet yoxud pedagogika oliy o'quv yurtlarida tahsil olgan va olayotgan har bir kishi o'z tilining shu til jamoasi mansub bo'lgan ijtimoiy muhit bilan bog'liq tomonlarini bilmasdan turib, o'z ona tilining ijtimoiy mavqei va nufuzi bilan chin ma'noda tanish bo'la olmaydi. Shu bois Sotsiolingvistika shaxsni har tomonlama barkomal va mukammal ziyoli bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Bu fanning ahamiyati ham asosan ana shu maqsadni ko'zda tutganligida namoyon bo'ladi.

Sotsiolingvistika – tilning ichki qurilishini o'rganuvchi lingvistika (intralingvistika) va jamiyatshunoslik fanlari oralig'ida vujudga kelgan yangi fan. Shuning uchun bu fan til qurilishining ijtimoiy tomonini o'rganadi. «Fan» atamasi qadimda keng ma'noda ishlatilgan. U "san'at" va uning turlariga nisbatan ham qo'llangan. Sotsiolingvistikada "fan" va "san'at" tushunchalari va ularning o'zaro munosabati, bu ikki tushunchaga jamiyatning munosabati, ularning tilga munosabati masalalari ham o'rganiladi. «Fan», "san'at" arab tilidan o'zlashgan: "fan" rus tilidagi "nauka" atamasining, "san'at" esa, "iskusstvo" atamasining o'zbek tilidagi ma'nodosh muqobillaridir. Umumfan tarixida "fan" ma'nosidagi "nauka" bilan "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" ayni bir tushuncha sifatida farqlanmagan. Xuddi shuningdek, antik davrda "skulptor" so'zi "haykaltarosh"dan tashqari, umuman hunarmandlarga nisbatan ham ishlatilgan. Keng ma'noda qo'llanish "sofist" so'ziga ham xos bo'lgan. Xususan, qadimgi Gretsiyada "sofist" so'zi "donishmand" ma'nosidan tashqari, "duradgor-usta", "bo'yoqchi" (malyar), "o'ymakor usta" (gonchar) ma'nolarida ham ishlatilgan. Qadimgi frantsuz yozma manbalarida e'tirof etilishicha, "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" so'zlari XVI asrga qadar "bilim" ma'nosidagi sinonim so'zlar sifatida ishlatilgan. Keyinchalik ularning birinchisi (nauka) nazariy bilimga, ikkinchisi (iskusstvo) amaliy bilimga nisbatlanib, farqlangan. "San'at" ma'nosidagi "iskusstvo" bora-bora "qo'l hunari" ma'nosida rasmiylashib, "hunar" ma'nosidagi "remesla" so'zining ma'nodosh muqobiliga aylangan. Eramizning XIII asrida yashagan Brunetto Latinga qarashli mashhur "Bilimlar mo'jizasi" ("Sokrovitshnise znaniy") da ham "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" atamalari, yuqorida aytilganidek, "bilim" ("znanie") ma'nosida ishlatilgan. Italian haykaltaroshi Leon-Battista Alberti (XV asr) va Leonardo da Vinchi "fan" ma'nosidagi "nauka" atamasi ostida tasviriy san'atni, xususan, "jivopis"ni ham tushungan. "Nauka" atamasining bu tarzda tushunilishi Uyg'onish davrida

ham o'zgartmagan. Bu davrga kelib, "fan" ma'nosidagi "nauka" so'zi texnika va uning turlariga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Sotsiolingvistika – tilning ichki qurilishini o'rganuvchi lingvistika (intralingvistika) va jamiyatshunoslik fanlari oralig'ida vujudga kelgan yangi fan. Shuning uchun bu fan til qurilishining ijtimoiy tomonini o'rganadi. «Fan» atamasi qadimda keng ma'noda ishlatilgan. U "san'at" va uning turlariga nisbatan ham qo'llangan. Sotsiolingvistikada "fan" va "san'at" tushunchalari va ularning o'zaro munosabati, bu ikki tushunchaga jamiyatning munosabati, ularning tilga munosabati masalalari ham o'rganiladi. «Fan», "san'at" arab tilidan o'zlashgan: "fan" rus tilidagi "nauka" atamasining, "san'at" esa, "iskusstvo" atamasining o'zbek tilidagi ma'nodosh muqobillaridir. Umumfan tarixida "fan" ma'nosidagi "nauka" bilan "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" ayni bir tushuncha sifatida farqlanmagan. Xuddi shuningdek, antik davrda "skulptor" so'zi "haykaltarosh" dan tashqari, umuman hunarmandlarga nisbatan ham ishlatilgan. Keng ma'noda qo'llanish "sofist" so'ziga ham xos bo'lgan. Xususan, qadimgi Gretsiyada "sofist" so'zi "donishmand" ma'nosidan tashqari, "duradgor-usta", "bo'yoqchi" (malyar), "o'ymakor usta" (gonchar) ma'nolarida ham ishlatilgan. Qadimgi frantsuz yozma manbalarida e'tirof etilishicha, "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" so'zlari XVI asrga qadar "bilim" ma'nosidagi sinonim so'zlar sifatida ishlatilgan. Keyinchalik ularning birinchisi (nauka) nazariy bilimga, ikkinchisi (iskusstvo) amaliy bilimga nisbatlanib, farqlangan. "San'at" ma'nosidagi "iskusstvo" bora-bora "qo'l hunari" ma'nosida rasmiylashib, "hunar" ma'nosidagi "remesla" so'zining ma'nodosh muqobiliga aylangan. Eramizning XIII asrida yashagan Brunetto Latinga qarashli mashhur "Bilimlar mo'jizasi" ("Sokrovitshnise znaniy") da ham "fan" ma'nosidagi "nauka" va "san'at" ma'nosidagi "iskusstvo" atamaları, yuqorida aytilganidek, "bilim" ("znanie") ma'nosida ishlatilgan. Italyan haykaltaroshi Leon-Battista Alberti (XV asr) va Leonardo da Vinchi "fan" ma'nosidagi "nauka" atamasi ostida tasviriy san'atni, xususan, "jivopis" ni ham tushungan. "Nauka" atamasining bu tarzda tushunilishi Uyg'onish davrida

ham o'zgartmagan. Bu davrga kelib, "fan" ma'nosidagi "nauka" so'zi texnika va uning turlariga nisbatan ham ishlatila boshlagan⁴.

Zamonaviy o'zbek alifbosi va yozuv tizimi milliy til taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib, bugungi kunda ijtimoiy, madaniy va texnologik jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib bormoqda. Mustaqillik yillarida lotin yozuviga asoslangan-alifboning joriy etilishi o'zbek tilining xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlash, global axborot makoniga integratsiyalashuvni ta'minlash hamda milliy o'zlikni anglashni kuchaytirish yo'lida muhim qadam bo'ldi. Shu bilan birga, mazkur yozuv tizimini takomillashtirish masalasi hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Zamonaviy o'zbek alifbosining asosiy ustunliklaridan biri uning fonetik tamoyillarga nisbatan yaqinlashganidadir. Lotin grafikasi asosidagi yozuv tizimi tovush va harf o'rtasidagi moslikni nisbatan aniq ifodalash imkonini beradi, bu esa o'qish va yozishni o'rganish jarayonini yengillashtiradi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar rivojlangan sharoitda lotin yozuvi xalqaro kommunikatsiya vositasi sifatida katta qulaylik yaratadi. Internet, axborot texnologiyalari va global platformalarda aynan lotin grafikasi ustuvor bo'lib, bu o'zbek tilining ham ushbu makonda faol qo'llanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy o'zbek yozuv tizimida ayrim muammolar ham mavjud. Eng avvalo, grafik birliklar bilan fonetik birliklar o'rtasidagi to'liq moslikning ta'minlanmaganligi ayrim noaniqliklarni yuzaga keltiradi. Masalan, ayrim tovushlarni ifodalashda ikki belgili (digraf) shakllardan foydalanish yozuvni murakkablashtiradi va tez yozish jarayonida noqulaylik tug'diradi. Shuningdek, amaliyotda kirill va lotin yozuvlarining parallel qo'llanilishi, ayniqsa, katta yoshdagi aholi va ayrim rasmiy hujjatlarda ikki xil yozuvning aralash qo'llanishi yozuv me'yorlarining barqarorligini ta'minlashga to'sqinlik qilmoqda.

Yana bir muhim muammo — imlo me'yorlarining yetarli darajada standartlashmaganligi va ularning amaliyotda bir xil qo'llanilmasligidir. Bu

⁴ Ne'matov, H. O'zbek yozuvining lingvistik asoslari va rivojlanish muammolari. filol. fan. dok. dis. – Samarqand, 2007. – 265 b.

holat ayniqsa ommaviy axborot vositalari, internet saytlar va ijtimoiy tarmoqlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Yozuv madaniyatining pasayishi, qisqartmalar va norasmiy yozuv shakllarining keng tarqalishi ham imloviy savodxonlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Demak, yozuv tizimini takomillashtirish faqat grafik o'zgarishlar bilan cheklanib qolmasdan, balki imlo qoidalarini yagona standart asosida mustahkamlashni ham talab etadi. Istiqbol nuqtai nazaridan qaraganda, zamonaviy o'zbek yozuv tizimini rivojlantirish bir necha muhim yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchidan, alifbo tarkibini ilmiy asosda takomillashtirish, ya'ni ortiqcha yoki murakkab belgilarni soddalashtirish hamda fonetik moslikni kuchaytirish zarur. Ikkinchidan, yozuvning raqamli muhitga moslashuvini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Bu borada klaviatura standartlari, avtomatik to'g'rilash tizimlari va sun'iy intellekt asosidagi til texnologiyalarini rivojlantirish dolzarb hisoblanadi.

1-mashq: "Yozuvlarni aniqlang hamda ularni asoslang" (tahliliy va analitik mashq)

Quyida turli yozuv tizimlariga oid qisqa belgilar, so'zlar yoki tavsiflar beriladi. Har birining qaysi yozuvga tegishli ekanini aniqlang va qaroringizni ilmiy asoslang. (Faqat javob emas, balki izoh (2–3 gap) yozilishi shart.)

Masalan:

- Tovushdan ko'ra undoshlarni ifodalash ustun
- Tosh bitiklarda uchraydi, belgilar burchakli
- So'zlar o'ngdan chapga yoziladi
- Lotin asosida isloh qilingan zamonaviy shakl

2-mashq: "Vaqt sayohati" (ijodiy va tarixiy rekonstruksiya)

Tasavvur qiling, siz turli tarixiy davrlarda yashagan yozuvchi yoki kotibsiz. Quyidagi davrlardan bittasini tanlab, qisqa matn yozing (Matn 5–6 gapdan iborat bo'lsin):

O'rxun yozuvi davri

Uyg'ur yozuvi davri

Arab yozuvi davri

Kirill yozuvi davri

3-mashq: "Alifbo dizayneri" (innovatsion va kreativ mashq) (Bu mashq o'quvchini faqat o'rganishga emas, balki yaratishga majbur qiladi.)

Siz yangi o'zbek alifbosini yaratish bilan shug'ullanuvchi mutaxassissiz.

Quyidagi vazifalarni bajaring:

O'zbek tilidagi 3 ta muammoli tovushni tanlang (masalan: ng, o', g')

Ular uchun yangi grafik belgilar (harflar) o'ylab toping

Nima uchun aynan shunday belgi tanlaganingizni tushuntiring

Ushbu alifboning afzalliklarini yozing

4-mashq: "Turkni turtib tur" mavzusida ijodiy matn tuzing. Matn tuzish jarayonida husnihat va imloviy qoidalarga qat'iy rioya qiling.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

- O'zbek yozuvi tarixiy taraqqiyotida qadimgi turkiy yozuv tizimlarining o'rnini qanday?
- Runik yozuvning lingvistik va grafik xususiyatlarini tahlil qiling.
- Arab yozuviga o'tishning asosiy ijtimoiy-madaniy omillari nimalardan iborat?
- Arab grafikasining o'zbek tili fonetik tizimiga mos kelmaslik jihatlarni izohlang.
- Uyg'ur yozuvining turkiy xalqlar yozuv madaniyatidagi ahamiyatini tushuntiring.
- Jadidchilik harakati alifbo islohotlariga qanday ta'sir ko'rsatgan?
- Lotin yozuviga o'tish jarayonining lingvistik va siyosiy asoslarini tahlil qiling.
- Kirill yozuvining joriy etilishi qanday tarixiy sharoitda yuz berdi?

9. Kirill yozuvining o'zbek tili rivojiga ta'siri haqida fikr bildiring.
10. Mustaqillikdan keyin lotin yozuviga qaytish zarurati nimada edi?
11. Zamonaviy o'zbek alifbosining tuzilish tamoyillarini izohlang.
12. Grafika va orfografiya tushunchalarining o'zaro bog'liqligini tushuntiring.
13. Yozuv tizimlarining diaxronik rivojlanishi nimani anglatadi?
14. Fonema va grafema o'rtasidagi munosabatni misollar asosida tushuntiring.
15. O'zbek yozuvida imlo me'yorlarining shakllanish bosqichlarini yoritib bering.
16. Yozuvning sotsiomadaniy ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?
17. Raqamli texnologiyalar yozuv madaniyatiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
18. O'zbek alifbosini takomillashtirish zarurati nimada?
19. Yozuv islohotlarining ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qiling.
20. Zamonaviy yozuv tizimida uchraydigan muammolar va ularning yechimlarini izohlang.

**1.2. Boshlang'ich ta'limda imloviy savodxonlikning ahamiyati.
O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari haqida.**

Reja:

1. Boshlang'ich ta'limning umumiy maqsadi va ona tili o'qitishdagi roli
2. Imloviy savodxonlik tushunchasi va uning bolalarning nutqiy rivojlanishidagi ahamiyati
3. O'zbek tilidagi asosiy imlo qoidalari va ularning boshlang'ich sinflarda qo'llanilishi
4. Imloviy savodxonlikni shakllantirish metodikasi va mashqlar

Tayanch so'z va iboralar: Imloviy savodxonlik, boshlang'ich ta'lim dasturi, nutqiy kompetensiya, yozma nutq, harf va grafemalar, punktuatsiya belgilari, orfografik qoidalar, lug'at boyligi, grammatik bilimlar, lingvistik kompetensiya

Boshlang'ich ta'lim - bolalarning ta'lim olish jarayonidagi eng asosiy bosqichlardan biridir. Bu davrda bolalar o'z ona tilini o'rganib, uning asosiy strukturalarini, nutqiy ko'nikmalarini va muloqot madaniyatini egallaydi. Ona tili ta'limining muhimligi bir qator jihatlariga bog'liq:

1. **Ma'naviy va madaniy ahamiyat:** Ona tili, avvalo, millatning ruhiyatini, uning tarixini va madaniyatini ifodalaydi. Bolalar ona tilida o'qib-o'rganganida, ularning madaniyati va an'analariga bo'lgan hurmatlari kuchayadi.

2. **Kognitiv rivojlanish:** Til bolalarning fikrlash va mantiqiy tushunish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ona tilini o'rganish jarayonida bolalar ob'ektlar, voqealar va tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni anglashni o'rganadilar.

3. **Emotsional rivojlanish:** Ona tilida muloqot qilish bolalarda o'z his-tuyg'ularini ifoda etish, boshqalar bilan muloqot qilish va ijtimoiy o'zaro aloqalarni mustahkamlash qobiliyatini shakllantiradi.

Ona tilini o'qitish jarayoni bir qator metodlar va usullarni talab etadi.

**DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM**
№ 5752

O'qituvchilar bu metodlarni qo'llash orqali talabalarning til ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

1. Traditsion metodlar: Ushbu metodlar asosan darsliklar va o'quv materiallariga asoslanadi. Bu usullar bolalar o'rtasida passiv o'rganishni ta'minlaydi, bu esa ko'proq ma'lumotni qabul qilish va takrorlashga qaratilgan.

2. Interaktiv usullar: Interaktiv usullar, masalan, guruhli ish, munozara va rolli o'yinlar, bolalarni faol qatnashishga undaydi. Bu usullar bolalarning tilni faol o'zlashtirishiga yordam beradi va ular o'rtasida muloqotni rivojlantiradi.

3. Innovatsion texnologiyalar: Zamonaviy texnologiyalarni, masalan, multimediyali darsliklar, o'yinlar va onlayn platformalar yordamida tilni o'qitish jarayoni yanada samarali bo'ladi. Bu usullar bolalarning qiziqishini oshiradi va ta'lim jarayonini qiziqarli qiladi⁵.

Boshlang'ich ta'lim – bu inson hayotidagi eng muhim pedagogik bosqich bo'lib, bolani ijtimoiy, intellektual, madaniy va ruhiy jihatdan shakllantirishga xizmat qiladi. Bu bosqichda bolaning tafakkur, nutqiy va yozma ko'nikmalari, shuningdek, axloqiy va madaniy qadriyatlarni qabul qilish ko'nikmalari asos solinadi. Boshlang'ich ta'limning asosiy maqsadi – o'quvchining mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, o'rganish jarayonida faoliyat ko'rsatishga tayyorlash va ijtimoiy muhitda samarali muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Shu nuqtai nazardan, ona tili o'qitish boshlang'ich ta'limning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ajralib turadi. Ona tili darsi bolaning lingvistik va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda asosiy rolni o'ynaydi. Lingvistik kompetensiya – bu o'quvchining so'z boyligi, grammatik bilimlar, yozma va og'zaki nutqni to'g'ri ifodalash qobiliyatidir. Nutqiy kompetensiya esa o'quvchining fikrini aniq, tushunarli va lo'nda ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu ko'nikmalar bolaning akademik muvaffaqiyati, ijtimoiy faolligi va shaxsiy rivojlanishi uchun poydevor

vazifasini bajaradi. Taniqli pedagog K.D. Ushinskiy ta'kidlaganidek, o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish grammatik bilimlar bilan mustahkamlanmagan holda samarali bo'la olmaydi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda grammatika, imlo va punktuatsiya qoidalari birgalikda o'rgatiladi. Imloviy savodxonlik esa o'quvchining yozuv orqali fikrini ravon va to'g'ri ifodalash qobiliyatini oshiradi. Bu jarayonda orfografik mashqlar, matn tahlili va lug'at boyligini oshirish kabi metodlar qo'llaniladi. Natijada, o'quvchilar yozma nutqda xatolarga yo'l qo'ymasdan, fikrini lo'nda va aniq ifodalay oladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitishning yana bir muhim jihati – milliy madaniyat va tarixiy merosni o'rganishdir. Til orqali bolalar o'z milliy identifikatsiyasini anglaydi, tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan tanishadi, milliy qadriyatlarni qadrlashni o'rganadi. Shu bilan birga, yozuv va imloviy ko'nikmalarni rivojlantirish bolaga akademik bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi va keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorlaydi. Boshlang'ich ta'lim va ona tili o'qitishining roli bir-birini to'ldiradi. Boshlang'ich sinflarda til va yozuv ko'nikmalari shakllantirilishi bilan o'quvchi mustaqil fikrlash, yozma va og'zaki nutqda to'g'ri ifodalash va milliy madaniyatni anglash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu sababli, ona tili darsi boshlang'ich ta'limning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, bolalarning ilmiy, madaniy va shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Imloviy savodxonlik – bu o'quvchining yozma nutqni to'g'ri va aniq ifodalash qobiliyati bo'lib, uning lingvistik va kommunikativ kompetensiyasini shakllantiruvchi asosiy ko'nikmalardan biridir. Imloviy savodxonlik nafaqat yozma nutqni, balki og'zaki nutqni ham rivojlantirishga xizmat qiladi, chunki yozuv orqali o'quvchi o'z fikrini tizimli, mantiqiy va grammatik jihatdan to'g'ri tashkil qilishni o'rganadi. Boshlang'ich sinflarda imloviy savodxonlikning shakllanishi bolaning nutqiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Nutqiy rivojlanish jarayonida o'quvchi avvalo og'zaki nutq orqali fikr almashishni o'rganadi, so'ngra yozma nutq orqali bu ko'nikmalarni mustahkamlaydi. Shu nuqtai nazardan, imloviy savodxonlik nafaqat

⁵ Махкамова Д.А. Methodical provision of vocational guidance of students in secondary schools // Galaxy . №8. 2022. 434-440 b. (13.00.00. № 30) Impact Factor (SJIF 2022:7.718)

yo'zuvning texnik jihatlari (harflar, tinish belgilari, punktuatsiya) bilan bog'liq, balki bolalarning fikrini mantiqan tashkil qilish, so'z boyligini kengaytirish va jummalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish bilan chambarchas bog'liqdir.

Boshlang'ich ta'limning umumiy maqsadi va ona tili o'qitishdagi roli

1-jadval

Yo'nalish	Tushuncha / Nazariy asos	Ma'lumotlar / Funktsiyalar	Amaliy natija / Rivojlanish ko'rsatkichlari
Boshlang'ich ta'limning umumiy maqsadi	Boshlang'ich ta'lim – bolalarni ijtimoiy, intellektual va madaniy jihatdan shakllantirishning birinchi bosqichi. (UNESCO, 2015)	- Bolaning tafakkurini rivojlantirish	- O'quvchining mustaqil fikrlash qobiliyati
		- Nutq va kommunikatsiya ko'nikmalarini oshirish	- Matnni tushunish va yaratish malakasi
Ona tili o'qitishdagi roli	Ona tili darsi bolaning lingvistik va nutqiy kompetensiyasini shakllantiradi (L.S. Vygotskiy, 1934; K.D. Ushinskiy, 1868)	- Yozma va og'zaki faoliyatga tayyorlash	- Ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatga tayyorgarlik
		- So'z boyligini oshirish	- Imloviy savodxonlik darajasi oshadi
		- Orfografiya va punktuatsiya qoidalarini o'rgatish	- To'g'ri va ravon yozish ko'nikmalari rivojlanadi
Nutqiy kompetensiya	Nutqiy kompetensiya – o'quvchining fikrini aniq, tushunarli va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalash qobiliyati. (Chomsky, 1965)	- Grammatik bilimlarni mustahkamlash	- Fikrni aniq va lo'nda ifodalash imkoniyati paydo bo'ladi
		- Yozma nutqni rivojlantirish	
		- Og'zaki nutqni rivojlantirish	- Suhbat va taqdimotlarda nutqni to'g'ri ishlatish
Imloviy savodxonlik	Imloviy savodxonlik – yozuv orqali fikrni aniq ifodalash qobiliyati (K.D. Ushinskiy, 1868)	- Yozma nutqni shakllantirish	- Matn tahlili va yaratish qobiliyati oshadi
		- Lingvistik qonuniyatlarni tushunish	
		- Harflar va grafemalarni to'g'ri ishlatish	- Yozma nutqda xatolar kamayadi
Lingvistik va madaniy kompetensiya	Ona tili orqali madaniy meros va tarixiy bilimlarni	- Tinish belgilari va imlo qoidalariga amal qilish	- O'quvchilarda ishonchli yozish odati shakllanadi
		- So'z va jummalarni tuzishda qat'iylik	
		- Milliy madaniyat va tarixiy yodgorliklarni matn orqali o'rgatish	- Bolada milliy o'zlik hissi rivojlanadi

	o'rgatish (Vygotskiy, 1934; UNESCO, 2015)	- Tarbiyaviy va axloqiy qadriyatlarini shakllantirish	- Til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik anglanadi
--	---	---	---

Imloviy savodxonlikni shakllantirish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

Harflar va grafemalarni to'g'ri yozish – boshlang'ich bosqichda o'quvchiga harflar, ularning kombinatsiyasi va talaffuzi o'rgatiladi.

So'z va jummalarni to'g'ri yozish – o'quvchi imlo qoidalarini amalda qo'llashni o'rganadi.

Tinish belgilari va punktuatsiya – fikrni mantiqan ajratish va yozma nutqni tushunarli qilishga xizmat qiladi.

Lug'at boyligini kengaytirish – o'quvchi so'zlarning ma'nosi, sinonim va antonimlarini bilib, ifodani boyitadi.

Imloviy savodxonlikning nutqiy rivojlanishdagi ahamiyati shundaki, u o'quvchining fikrini aniq va lo'nda ifodalash qobiliyatini oshiradi, mantiqiy va ijodiy tafakkurni rivojlantiradi, shuningdek, ijtimoiy muloqot va ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etishiga zamin yaratadi. Shu sababli, boshlang'ich ta'limda ona tili darslarida imloviy savodxonlikni shakllantirish pedagogik jarayonning markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi bolalarning shaxs sifatida shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Shu bosqichda o'quvchilarning nutqiy va yozma ko'nikmalari, shuningdek, imloviy savodxonligi mustahkamlanadi. Imloviy savodxonlik – bu o'quvchining yozma nutqini to'g'ri va ravon ifodalash qobiliyati bo'lib, uning lingvistik va mantiqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinflarda ona tili darslari orqali imlo qoidalarini tizimli ravishda o'rgatiladi, bu esa o'quvchining fikrini mantiqan tashkil etish, so'z boyligini oshirish va grammatik jihatdan to'g'ri yozish ko'nikmalarini shakllantiradi.

O'zbek tilidagi asosiy imlo qoidalari

2-jadval

№	Imlo qoidasi turi	Tavsif va qo'llanilishi
1	Grafik va fonetik qoidalar	Harflar va tovushlarning yozilishi, talaffuz bilan mosligi.
2	Orfografik qoidalar	So'zlarni to'g'ri yozish, qo'shimchalar va hosil qilingan so'zlar bilan ishlash.
3	Tinish belgilari	Jumlalarni mantiqan ajratish, fikrni aniq ifodalash, punktuatsiya.
4	Sog'lom yozuv odatlari	Proper ism va joy nomlarini yozishda qoidalarga amal qilish.
5	Lug'at boyligini kengaytirish	So'zlarning ma'nosi, sinonim va antonimlardan foydalanish, yozma va og'zaki nutqni boyitish.

Boshlang'ich sinflarda imlo qoidalari bosqichma-bosqich o'rgatiladi. Pedagogik amaliyotda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

Boshlang'ich sinflarda imlo qoidalarini qo'llash

3-jadval

Bosqich	Metod va mashqlar turi	Maqsad
1	Harflar va tovushlar mashqlari	Grafik va fonetik qoidalarni egallash
2	So'z va jumla tuzish	Orfografik qoidalarni qo'llash, so'z boyligini oshirish
3	Tinish belgilari mashqlari	Jumlalarni mantiqan ajratish va fikrni aniq ifodalash
4	Matn yozish va hikoya tuzish	Yozma nutqni rivojlantirish, mantiqiy fikrlashni mustahkamlash
5	Orfografik mashqlarni integratsiya qilish	Boshqa fanlar darslarida imlo qoidasini qo'llash va mustahkamlash

Boshlang'ich sinflarda imloviy savodxonlikni shakllantirish – bu o'quvchilarning yozma nutqini to'g'ri va ravon ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishning markaziy vazifasi hisoblanadi. Imloviy savodxonlik bolalarning lingvistik, nutqiy va mantiqiy fikrlash kompetensiyasini

mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli pedagogik jarayonda metodik tizim va samarali mashqlar orqali bolalarni imloviy jihatdan savodli qilish katta ahamiyatga ega.

Imloviy savodxonlikni shakllantirishda asosiy tamoyillar quyidagilar:

Bosqichma-bosqich o'rgatish – harflardan so'z, so'zlardan jumla va matnga o'tish.

Tizimli mashqlar – avvalgi mashqlar bilan bog'liq yangi mashqlarni qo'llash.

Integratsiyalashgan yondashuv – boshqa fanlar darsida ham imloviy qoidalarni qo'llash.

Individual yondashuv – o'quvchilarning imkoniyatlariga qarab mashqlarni moslashtirish.

Yozma va og'zaki nutqni birlashtirish – mashqlar nutqiy rivojlanishga ham hissa qo'shishi kerak.

Imloviy savodxonlikni shakllantirish metodikasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Grafik va fonetik mashqlar – harflarni to'g'ri yozish, unli va undoshlarni aniqlash, talaffuz bilan moslash.

So'z tuzish mashqlari – yangi so'zlar yaratish, qo'shimchalar bilan ishlash.

Jumla va matn tuzish – oddiy jumladan murakkab gapgacha yozma nutqni rivojlantirish.

Tinish belgilarini o'rgatish – fikrni aniq ifodalash va jumlalarni ajratish.

Orfografik va lug'at mashqlari – so'zlarni to'g'ri yozish, sinonim va antonimlardan foydalanish.

Metodik mashqlar jadvali

4-jadval

Nö	Mashq turi	Maqsadi va qo'llanilishi	Misol mashq
1	Harflar va tovushlar mashqlari	Grafik va fonetik qoidalarni egallash, harflarni to'g'ri yozishni o'rgatish	Harf va unli kombinatsiyalarini yozish: "a-o-u", "sh-ch"
2	So'z yaratish va qo'shimchalar	So'z boyligini oshirish, orfografik qoidalarni qo'llash	"Kitob" → "kitoblar", "yozuvchi" → "yozuvchilar"
3	Oddiy jumlamani tuzish	So'zlarni mantiqan bog'lash, jumlamani to'g'ri yozish	"Ali maktabga bordi."
4	Murakkab jumlamani yozish	Fikrni tizimli ifodalash, tinish belgilarini qo'llash	"Ali maktabga bordi, lekin u kitoblarni unutib qoldi."
5	Matn yozish va hikoya tuzish	Yozma nutqni rivojlantirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashni mustahkamlash	Kichik hikoya yozish: "Bugun bog'ga bordim va..."
6	Sinonim va antonim mashqlari	So'z boyligini kengaytirish, ifodani boyitish	"Katta" – "ulug'", "kichik" – "mayda"
7	Tugallanmagan gaplarni to'ldirish	Grammatik qoidalarga rioya qilish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish	"Maktabga bordim, chunki ..."
8	So'zlarni ajratish va birlashtirish	Orfografik va fonetik savodxonlikni mustahkamlash	"kitoblar" → "kitob + lar"
9	Qoidani amalda qo'llash	Tinish belgilari va punktuatsiyani o'rganish	"Ali kitob o'qidi, lekin u uyga kech keldi."
10	Integratsiyalashgan mashqlar	Boshqa fanlarda ham imloviy qoidalarni qo'llash	Tabiiyot darsidagi "qushlar uchmoqda" gapida tinish belgisini qo'yish

Imloviy savodxonlikni shakllantirish metodikasi va mashqlar tizimli, bosqichma-bosqich va interaktiv bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinflarda ushbu yondashuv o'quvchilarning:

- Yozma nutqini to'g'ri va ravon ifodalash,
- Grammatik va lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish,
- Nutqni mantiqan tashkil etish va ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish,
- Boshqa fanlarda ham yozma savodxonlikni qo'llash imkoniyatini beradi.

Shu sababli pedagoglar bosqichma-bosqich, amaliy mashqlar va tizimli yondashuv orqali bolalarni imloviy savodxonlikka o'rgatishi boshlang'ich ta'lim jarayonining ustuvor vazifasi hisoblanadi.

Mashq 1: "Xatolikni top va tahlil qil". Quyidagi parchani o'quvchilarga bering, va ular:

- barcha imlo xatolarini aniqlasin

- har bir xatoni qaysi qoida bilan bog'liqligini tushuntirsin.

Yangicha tarbiya yohud ommaga namoyish qilinayotgan maktab bolalari.

Odadda rasmiy kanal va guruhlar, soha vakillari, raxbariyat yoki soxa mutaxassislari tomonidan olib boriladi. Ammo hozirgi davrga kelib kanal va guruxlar ochib yuritayotganlar soni anchagina ortgan. Tashkilot yoki muassasa tomonidan olib borilayotgan ishlar ko'lami adabiy tilda hamda davlat tomonidan belgilangan alifboda yozib tarqatilishi lozim. Bazi davlat muassasalarida shunday rasmiy kanal va guruhlar orqali bajarilayotgan ishlar, tadbirlar go'yoki yangillik tarzida kuzatuvchilarga taqdim etiladi, ammo bu aksincha qo'shtimoq ichida aytganda kata xato ekanligini anglamayotgani achinarli holatdir. Xabarlarda berilayotgan so'zlardagi imlo xatolarni ko'rib, shu muassasada imlo qoidalarsiz yozadigan yoki filolog hodimlar yo'qmi deya oy paydo bo'lishi aniq. Ayniqsa darsga forma kiymasdan kelgan yoki kitob olib kelmagan o'quvchilarni suratga olib bu yo'sinda tarqatilishi, namoyish etilishi yangicha tarbiya namunasi yoki to'g'ri yo'lga boshlash emas, ularni maktab o'quvchilari balki sinfdosh do'stlari ichida masxara bo'lishga, izza bo'lishiga olib keladi. Har bir ishni o'z ishining ustasi qilgani yaxshi. Zero "Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin" degonlari bejiz emas.

Hulosa o'rnida shuni aytish kerakki, xalqning bolasiga ta'lim berayotganlarning ahvoli bunday bo'lsa, kelajak avloddan biror nima kutish qiyin.

Dostonbek Abduraximov

Mashq 2: "Grafik belgi bilan moslashtir". O'quvchilarga so'zlar ro'yxati beriladi, ular:

a) so'zlarni alifbo tartibida joylashtirsin

b) kerak bo'lsa, harflar bilan o'xshash tovushlarni belgilasin

stol, stul, choynak, soat, lampochka, kompyuter, telefon, dazmol, pech, muzlatkich, idish, qoshiq, vilka, pichoq, ko'rfaz, sumka, kitob, daftar, ruchka,

karandash, qop, ko'zoynak, kalit, shampun, sochiq, pol, deraza, eshik, karpet, yostiq

Mashq 3: "Imlo qoidalarini izohla". O'quvchilardan 3 ta so'z tanlab, ularning yozilishida qaysi imlo qoidasiga amal qilinganini yozishni so'rang.
choynak, stakan, lampochka, deraza, pol, shkaf, ko'rfaz, quti, kalit,

Mashq 4: "Nutqni to'g'rilash". O'quvchilarga qisqa matn bering, ular:

a) xatolarni tuzatsin

b) to'g'ri punktuatsiya va tinish belgilarini qo'ysin

HAYVONIY

Bir poda qo'y. Bir poda ongsiz.

Tong saxar. Dardi yemish olamon.

Har kunlik ish, osh tashvishi,

Mahalla chang, to'z-to'polon.

Ikki kuchuk, kutar uchinchi itni.

Akkilagan ovoz: emish, mishmish

Hayol qotgan bitta hayolda

Nima qilsin bu itda tashvish?

Pinagini buzmay uxlaydi ayiq

Yana u bechora, yana u nochor.

Qorni och yeyishga urvog'i ham yo'q

Bir marta to'yganu, uxlagan darxol.

Dostonbek Abduraxmonov

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Boshlang'ich sinfda imloviy savodxonlikni shakllantirishning asosiy pedagogik vazifalari nimalardan iborat?
2. O'quvchilarning yozma nutqidagi imlo xatolari qaysi omillarga bog'liq?
3. O'zbek tilida punktuatsiya belgilari qaysi vazifalarni bajaradi?
4. Harf va grafema tushunchasi o'rtasidagi farq nima?

5. Imloviy savodxonlikni baholashning samarali usullari qaysilar?

6. Nutqiy kompetensiya va imloviy savodxonlik o'rtasidagi bog'liqlik qanday izohlanadi?

7. Orfografik qoidalarni tizimli o'rgatishda qaysi metodlar samarali?

8. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun lug'at boyligini oshirishning eng samarali yo'llari qaysi?

9. Imloviy savodxonlikni shakllantirishda o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish zaruriyati qanday izohlanadi?

10. O'zbek tilida so'z yasalishi qoidalari imloviy savodxonlik bilan qanday bog'liq?

11. Imloviy mashqlar orqali nutqiy kompetensiyani rivojlantirish mumkinligini tahlil qiling.

12. Tinish belgilari va ularning yozuvdagi o'rni haqida ilmiy izoh bering.

13. O'quvchilarning imloviy xatolarini aniqlashda statistik metodlardan qanday foydalanish mumkin?

14. Boshlang'ich sinflarda orfografik qoidalarni o'rgatishda vizual vositalarning ahamiyati nimada?

15. Imloviy savodxonlikning milliy va madaniy ahamiyati qanday izohlanadi?

16. O'quv mashg'ulotlarida interaktiv metodlarni qo'llash orqali imloviy savodxonlikni oshirish imkoniyatlarini tahlil qiling.

17. Grammatik bilimlarni o'zlashtirish va imloviy savodxonlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni izohlang.

18. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarida qaysi qoidalar o'quvchilarda eng ko'p xatolarga sabab bo'ladi?

19. Imloviy savodxonlikni rivojlantirishda ota-onaning pedagogik roli qanday baholanadi?

20. Boshlang'ich ta'limda imloviy savodxonlikni nazorat qilish va baholash tizimini takomillashtirish yo'llari nimalardan iborat?

1.3. O'zbek tilida unli va undosh harflar imlosi.

Reja:

1. O'zbek tilida unli harflar va ularning imlosi
2. Undosh harflar va ularning yozilish qoidolari

Tayanch so'z va iboralar: Unli, undosh, harf, imlo, talaffuz, fonetika, bo'g'in, urg'u, qoida

Hayotimiz tili bilan bevosita chambarchas bog'liqdir. Biz til orqali boshqalarga o'z fikrlarimizni bayon qilamiz, ularga axborot yetkazamiz. Kerakli ma'lumotlarni bilib olamiz. Tilimiz qancha chiroyli va ravon bo'lsa bu bizning nutq madaniyatimizdan darak beradi. Bu fikrimizning isboti sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligi munosabati bilan so'zlagan nutqini keltirishimiz mumkin: "Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin". Tilimiz chiroyli bo'lishi bilan bir qatorda bizning yozuvimiz ham chiroyli va xatosiz bo'lishi kerak. Buning uchun esa imloviy savodxonlikni rivojlantirish zarur. Har bir fuqaro davlat tilida to'g'ri so'zlab, to'g'ri yoza olsagina fuqarolik burchini his etgan, yurt qismatiga daxldorlik tuyg'usi bilan yashayotgan bo'ladi. Qolaversa, bu millatparvarlik, ma'rifatparvarlik, yuksak ma'naviyatimizning muhim belgisi — savodxonlik darajamizga bog'liq. Savodxonlik esa ikki asosga tayanadi. Bu og'zaki va yozma nutq madaniyatiga to'la va to'g'ri amal qilishdir. Xo'sh, biz har ikkalasi yuzasidan savodxonimiz deya o'z-o'zimizga savol bersak, ijobiy javob berish mushkulligini ham bilamiz. Gap muammolarni e'tirof etishda emas, balki natija uchun kurashishda. Qanday qilsak, tom ma'noda savodxonlik darajamiz oshadi va ma'naviyatimiz yuksaladi? Qanday qilsak, kundalik

muloqotlarimizdagi, internet orqali yozishmalarimizdagi qusurlardan, ko'cha-ko'ydagi bitik va peshlavhalardagi, oddiy diktant yozishdagi imloviy nuqsonlardan qutulamiz? Bu fikr har ikkala imloda — lotin va kirill alifbosidagi yozishmalarimizga ham bab-baravar taalluqli. Buni kitob va gazeta mutolaasiga e'tibor chorak asr mobaynida bir muncha susayib kelgani bilan izohlaymiz ham. Sinchiklab o'qish, matn mazmunini uqish, so'z va iboralarning to'g'ri yozilishiga e'tiborimiz pasayib ketganini bilamiz-u, unga chora izlashda esa o'zimizni chekkaga olamiz.⁶ Savodxonlikni rivojlantirish uchun imlo qoidalarini puxta o'rganib chiqish kerak. 1995-yil 24-avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 339-sonli "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida" qaror qabul qilingan. Bu qoidalar jami 82 banddan iborat bo'lib, 7 bo'limda jamlangan. Bular: 1-bo'lim. Harflar imlosi: a) Unlilar imlosi (1-7 bandlar) b) Undoshlar imlosi (8-32-bandlar) 2-bo'lim. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37 bandlar) 3-bo'lim. Qo'shib yozish (38-50-bandlar) 4-bo'lim. Chiziqcha bilan yozish (51-56-bandlar) 5-bo'lim. Ajratib yozish (57-65-bandlar) 6-bo'lim. Bosh harflar imlosi (66-74-bandlar) 7-bo'lim. Ko'chirish qoidalar (75-82-bandlar). Har bir bo'limda to'g'ri va xatosiz yozish bo'yicha kerakli tavsiyalar berilgan. Xususan, birinchi bo'limda unli va undosh tovushlar talaffuzi va imlosi batafsil yoritilgan. Bu bo'limdagi ma'lumotlar bizga to'g'ri yozishimizda juda asqatadi. Chunki biz yozish uchun birinchi o'rinda harflardan foydalanamiz. Ularsiz yozishning esa iloji yo'q. unli va undosh harflarimizning o'ziga xos jihati shundaki, bu harflarimizning ayrimlari talaffuzi va imlosi bir xil kelmaydi. Aynan shu narsa ko'pchilikda imloviy xatoliklarni keltirib chiqaradi. Bu xatoliklarni qilmaslik uchun esa, harfning talaffuzi va imlosida farqlarni eslab qolish kerak. Masalan, unli harflarga to'xtaladigan bo'lsak, a harfi hasharot, asqatmoq, varaq, naqarot, fuqaro kabi so'zlarda o kabi aytiladi, lekin a harfi yoziladi. Talaffuzdagi kabi yozilmaydi. Ayrim payt o harfi kompyuter, monitoring, kollej, pomidor, portret, abonent, notarius kabi so'zlarda a kabi

⁶ <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilida-imloviy-savodxonlikni-oshirishning-samarali-usullari-unli-va-undosh-harflar-talaffuzi-va-imlosidagi-farqlar/pdf>

talaffuz qilinadi, lekin o' yoziladi yoki tort, boks, tonna, tok, rol kabi so'zlarda o' kabi aytilsada, o yozilishi imloviy qoidalarga muvofiq bo'ladi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rib turibsizki o harfi, asosan; chetdan, ya'ni rus-yevropa tilidan kirgan so'zlarda boshqacha talaffuz qilinyapti, ammo o harfi yozilyapti. Shu qoidani eslab qolish kerak va chetdan kirgan so'zlarni yozishda o harfini yozilishiga alohida e'tibor berish kerak. Ayrim payt yonma-yon unlilar kelgan so'zlarda ular orasiga bir y harfini qo'shib qo'yishadi yoki unlining biri tushib qoladi. Bu ham imloviy xatoliklarning ko'p uchraydigan turidir. Masalan oila, biologiya, moil, shoir, doir, tabiat, shariat so'zlarda talaffuzda bir y tovushi ortsa ham, yozuvda yozilmasligi kerak. Tabiyat, shariat deb yozib qo'yilsa, xato hisoblanadi. Ba'zan mutolaa, manfaat, murojaat, taassurot, taajjub, mudofaa, inshoot, tabiiy, badiiy kabi so'zlarda esa yonma-yon kelgan unlining biri talaffuzda tushib qoladi, ammo yozuvda, albatta, yozilishi kerak. Ayrim payt l harfi u tarzida talaffuz qilinishi ham mumkin. Misol uchun kulgi, qorong'i so'zlarda l harfi yozilishi kerak.

O'zbek tilida unli harflar va ularning imlosi tilshunoslikning muhim bo'limi bo'lgan fonetika va orfografiya bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek adabiy tilida 6 ta unli harf mavjud bo'lib, ular: a, e, i, o, u, o' harflaridir. Ushbu harflar nutqda havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqsiz o'tishi natijasida hosil bo'ladigan tovushlarni ifodalaydi. Unli tovushlar so'zning bo'g'in tuzilishida asosiy rol o'ynaydi va har bir bo'g'inda kamida bitta unli qatnashadi. Unli harflarning imlosi ularning talaffuzi, fonetik muhit va tarixiy shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. Masalan, "o" va "o'" unlilari o'zaro farqlanadi: "o" ochiq, orqa qator unli bo'lsa, "o'" nisbatan torroq va cho'ziq talaffuz qilinadi. Bu farq yozuvda qat'iy saqlanadi, chunki ma'no farqlash xususiyatiga ega: ol (meva) va o'l (o'lmoq fe'lining buyruq shakli) kabi. O'zbek tilida unli harflar qator (old va orqa), lablanish (lablangan va lablanmagan) hamda keng-torlik xususiyatlariga ko'ra tasniflanadi. Masalan, "a", "o", "o'" unlilari orqa qator unlilar bo'lsa, "e", "i" esa old qator unlilar

hisoblanadi. "o" va "u" lablangan unlilar sirasiga kiradi, chunki ularni talaffuz qilishda lablar faol ishtirok etadi.

Imlo qoidalarida unli harflarning to'g'ri yozilishi ayniqsa muhimdir. Ayrim so'zlarda fonetik hodisalar – unli tushishi, orttirilishi yoki almashishi kuzatiladi. Masalan, ko'ngil so'ziga qo'shimcha qo'shilganda ko'ngli shakli yuzaga keladi, bunda "i" unlisi tushib qoladi. Bu kabi holatlar orfografik me'yor asosida tartibga solinadi. O'zlashma so'zlarda unli harflarning yozilishi ko'pincha manba tiliga yaqin holda saqlanadi: universitet, institut, muammo kabi. Bunda ham adabiy til me'yorlari asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilida unli harflar nafaqat tovush tizimining asosiy elementi, balki so'zlarning to'g'ri yozilishi va ma'no aniqligini ta'minlovchi muhim omildir. Ularning imlosini mukammal o'zlashtirish savodxonlikni oshirish va adabiy til me'yorlariga rioya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida harflar ikki turga bo'linadi: unli va undosh harflar. Undosh harflar tovush chiqarishda ovoz hosil qiladi va talaffuzda muhim ahamiyatga ega bo'lib, yozuv qoidalarini aniqlashda asosiy element hisoblanadi. Ular tovushning to'suvchi (konsonant) fazasini ifodalaydi va quyidagi xususiyatlarga ega: ovozli va ovozsiz bo'lishi, og'izning turli qismlarida hosil bo'lishi, qat'iy yoki yumshoq talaffuz qilinishi. Masalan, b, d, g, j, z, v — ovozli undoshlar, p, t, k, s, f, h, sh, ch — ovozsiz undoshlar, q — qat'iy, g — yumshoq talaffuz qilinadi.

O'zbek imlosida undosh harflarning yozilishi qator qoidalar bilan tartibga solingan. So'z oxirida ovozli undoshlar ko'pincha ovozsizga aylanadi. Ba'zi so'zlarda undoshlar ketma-ket kelib talaffuzni qiyinlashtiradi, masalan, maktab, tibbiyot. Undoshlarning joylashuvi so'z ichida tovushga ta'sir qiladi; masalan, do'st so'zida s undoshi t oldida yumshoq talaffuz qilinadi. Shu bilan birga, qo'sh undoshlar bilan bog'liq qoidalar mavjud bo'lib, so'z boshida yoki o'rtasida ikki undosh birikishi qisqarishi yoki o'zgartirilishi mumkin, masalan, mashina, fayz. Undosh harflarni to'g'ri yozish va talaffuz qilish so'z ma'nosini aniqlik bilan ifodalashga yordam beradi, til madaniyatini oshiradi

1.4. O'zbek tilida asos va qo'shimchalar imlosi.

Reja:

1. Asos tushunchasi va uning imlodagi o'rni
2. Qo'shimchalar tushunchasi va turlari

Tayanch so'z va iboralar: asos, qo'shimcha, so'z yasash, birikma so'z, ajratma so'z, unli, undosh, harf, imlo, talaffuz, fonetika, bo'g'in, urg'u, qoida, til savodxonligi

O'zbek tilida asos tushunchasi so'zning eng kichik, lekin ma'no jihatdan mustaqil birlik bo'lagi sifatida ta'riflanadi. Asos so'zning ildizi bo'lib, unga turli qo'shimchalar birikishi orqali yangi ma'no hosil bo'ladi. Tilshunoslikda asosni aniqlash tilning morfologik tahlilida, so'z yasash qoidalarini o'rganishda va imloni to'g'ri qo'llashda markaziy o'rin egallaydi. Asosning imlodagi o'rni tilning yozma madaniyatini saqlash, so'z ma'nosini aniq ifodalash va talaffuz bilan mosligini ta'minlashga qaratilgan. Asos har doim o'zgarmas shaklda yoziladi va unga qo'shimchalar, predikativ, fe'liy yoki boshqa morfemalar qo'shilganda ham ildizning to'g'ri yozilishi saqlanishi lozim. Masalan, kitob so'zidagi "kitob" asos bo'lib, unga ko'plik qo'shimchasi -lar qo'shilganda kitoblar so'zi hosil bo'ladi. Bu jarayonda asos imlo jihatdan o'zgarmaydi, faqat qo'shimcha birikadi. Shuningdek, asosning talaffuzga mos yozilishi imloning asosiy tamoyillaridan biridir. O'zbek tilida asos va qo'shimchalarning aloqasi talaffuz va yozuvning uyg'unligi bilan belgilanadi. Agar asos noto'g'ri yozilsa, so'zning ma'nosi noto'liq yoki xato talqin qilinishi mumkin. Masalan, uy asosiga qo'shimcha -imiz qo'shilganda uyimiz so'zi hosil bo'ladi, agar asos uy emas, oi tarzida yozilsa, so'z noto'g'ri bo'ladi. Shu sababli, asosni to'g'ri aniqlash va yozish har bir o'quvchi va til foydalanuvchisi uchun muhimdir. Tilshunoslik amaliyotida asosni ajratib ko'rsatish, qo'shimchalar bilan birikish qoidalarini tushuntirish va so'z yasash jarayonini o'rgatish imlo va talaffuzni mustahkamlashga xizmat qiladi. Asos

so'zning ildizi sifatida tilning eng muhim morfologik elementi bo'lib, uning imlodagi o'rni so'zning to'g'ri yozilishi, talaffuzi va ma'nosini saqlashda namoyon bo'ladi. Asosning aniq yozilishi va qo'shimchalar bilan uyg'unligi til savodxonligini oshiradi va yozma muloqotni soddalashtiradi.

O'zbek tilida qo'shimcha — asos so'zga birikib, uning ma'nosini kengaytiruvchi, grammatik yoki leksik funksiyasini o'zgartiruvchi morfemadir. Qo'shimchalar asosning o'zgarishini talab qilmaydi, lekin so'z shaklini, grammatik holatini va talaffuzini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Ular tilning morfologik tuzilishini aniqlash, so'zning grammatik holatini belgilash va yangi so'zlar hosil qilishda faol ishlatiladi. Masalan, kitob so'ziga ko'plik qo'shimchasi -lar qo'shilganda kitoblar hosil bo'ladi. Qo'shimchalar turlari turli grammatik va leksik maqsadlarda ishlatiladi. Fe'l qo'shimchalari fe'lning zamon, shaxs, holat yoki birlik shaklini bildiradi. Masalan, zamon qo'shimchalari -di, -moqda, -gan (ketdi, ketmoqda, ketgan), shaxs qo'shimchalari esa -man, -san, -di (ketaman, ketsan, ketdi) orqali fe'lning ma'nosini aniq belgilaydi. Ot qo'shimchalari otning turli holat va shakllarini hosil qiladi, ular ko'plik (-lar, -larimiz), egallik (-im, -ing, -i) va ko'rsatkich (-ni, -ga, -da) qo'shimchalari bilan ifodalanadi. Masalan, kitobim, do'stga, uyda. Shu bilan birga, sifat qo'shimchalari ot va fe'lga birikib, ularning ma'nosini aniqlashtiradi yoki sifat bildiradi, masalan, -li, -siz (mevali, kitobsiz).

Qo'shimchalarni to'g'ri ishlatish imlo va talaffuz qoidalariga rioya qilishni talab qiladi, chunki ularning noto'g'ri qo'llanilishi so'zning ma'nosini o'zgartirishi yoki xato talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, qo'shimchalarni aniqlab, ularni asos bilan uyg'un yozish til savodxonligi uchun muhimdir. Umuman olganda, qo'shimchalar tilning eng faol morfemalaridan bo'lib, asosga turli grammatik va leksik ma'no qo'shadi, so'z yasash jarayonini boyitadi, talaffuz va yozuvning uyg'unligini ta'minlaydi hamda o'quvchi va nutq foydalanuvchilari uchun tilni aniq va tushunarli ifodalash imkonini beradi.

1-mashq. Matndan 3-5 soʻzni tanlang va ularning barcha qoʻshimchalarini ajrating. Keyin ular bilan oʻzingiz yangi soʻzlar hosil qiling va maʼnosini yozing.

NAVROʻZ IFORI

Navroʻz uygʻonish pallasi. Yer uzoq zerikarli kumush qishning gʻofil damlaridan sergaklanib uygʻonayapti. Navbahorning iforli sabolari yurtimizning baland-pasti boʻylab toʻlqinlanib esyapti. Dala-yu dashtlar, qir-u adirlar, ariqlarning boʻylari-yu daryolarning qirgʻoqlari yashillikka chulgʻanadi. Ertachi uygʻonadigan gullar-u anvoyi chechaklarning kurtaklari yangi tugʻilayotgan chaqaloq-goʻdakday jilmayib ochilmoqda. Issiq oʻlkalarda parvozi shamshodiy qaldirgʻochlar oʻzlari oʻrgangan uyxonadonlariga yana qaytib kelib, uylarini taʼmirlab joylashib, tuxumlarini bosmoqdalar. Yurtimizning musaffo osmonida tumalar "qurrey-qurrey" lashib parvoz qilib oʻtmoqda. Baʼzi guruhlar daryolar sohillariga qoʻsh tashlashib, chugʻur-chugʻur etishib, yana koʻkka parvoz etishadi. Ajabo, oʻtmishda donishmandlar: tumalar qoʻngan vohada arzonchilik, mahsulotlar toʻkin-sochin boʻladi deyishganlar. Shubhasiz, bu uzoq yillik amaliy kechinmalarning hosilasidir. Iloyo yillarimiz shunday boʻlaversin-da!

Oʻsha jonivorlar ham Navroʻz ayomi bilan hay-yu havasda. Yerda bolalar esa ularga " argʻamchi, gilamchi" deyishib xitob qilishadilar, qiyqirishadilar. Goʻyo tumalar ham bolalar xitobiga javob bergandek, qandaydir bir yurakni hapriqratadigan, qitiqlaydigan, qiyqiriq beradi. Mana, sizga Navroʻzning ruhiy sezgisi. Biz bu holatni qisqagina eslatdik, xolos.

Darhaqiqat, Navroʻz odatdagidek dastlab harorat darajasi koʻtarilayotgan Surxon vohasidan samimiy nigoh tashlab, asta-sekin quloch-quloch qanotlarini, salqi-salqi, sekin-asta oʻng-u soʻlga barqulla yoyib tashlab, mehri toshib, salom-u salohiyat bilan kirib keladi. Bahor boʻlmish fasllar malikasining yashil sepi vohaning dala-dashti-yu, qir-adirlariga yoppasiga yopirilgandek yoyilgan. Uning rango-rang tovlanishi, qadamba-qadam yasharib jilo berishi, ming bor maqom, ming bir noz bilan oʻziga aro berib

bezanishi, sallona-sallona, javlon urushi oʻziga bir firdavsiy, dunyoviy olamni kashf etgandek tuyuladi kishiga. Oʻzbekiston janubi quyoshining tovlanagan nuri yer sathiga yolqin berib, maysalarning zangor tusiga kamalak rang uzatib, koʻngillarni joʻsh urdirib, Navroʻzning iliqlangan nurlarini voha koʻksiga, yurt bagʻriga ohista taratmoqda.

Yoʻldosh Mirzayev

Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi aʼzosi

2-mashq. Zamonaviy vazifa: Onlayn yozuv va talaffuz (Yuqoridagi matndan foydalaning)

Hosil qilgan soʻzlaringizni telefon yoki kompyuterda yozing.

Ektranda avtomatik tekshirib, talaffuz va imlo qoidalariga mosligini solishtiring.

Har bir notoʻgʻri yozilgan qoʻshimchani aniqlang va tuzating.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Asos tushunchasi nimani bildiradi?
2. Qoʻshimcha nima va uning vazifasi qanday?
3. Oʻzbek tilida qoʻshimchalar nechta turga boʻlinadi?
4. Feʼl qoʻshimchalarining asosiy vazifasi nima?
5. Ot qoʻshimchalari qanday maʼno beradi?
6. Sifat qoʻshimchalari qanday ishlatiladi?
7. Asos va qoʻshimchalarni yozishda talaffuz qoidalari qanday qoʻllaniladi?
8. Birikma soʻz va qoʻshimchali soʻz farqi nimada?
9. Qoʻshimchalarni ajratma va birikma yozish qoidasi qanday?
10. Soʻz yasash jarayonida qoʻshimchalar qanday rol oʻynaydi?
11. "Kitoblar" soʻzidagi asos va qoʻshimchani aniqlang.
12. "Oʻquvchilarga" soʻzidagi qoʻshimchalarni ajratib yozing.

13. "Maktabimiz" so'zidagi asos va qo'shimchani tahlil qiling.
14. Qo'shimchali so'zlarni talaffuzga mos yozish qoidasi qanday?
15. Undosh va unli harflar qo'shimcha yozilishiga qanday ta'sir qiladi?
16. "Do'stimizga" so'zidagi barcha qo'shimchalarni aniqlang.
17. Asos va qo'shimchalarni ajratishda qaysi xatolar tez-tez uchraydi?
18. Qo'shimchalar bilan hosil qilingan yangi so'zlarni misol keltiring.
19. "Yozuvchilik" so'zidagi asos va qo'shimchani tahlil qiling.
20. Asos va qo'shimchalarning o'zaro bog'liqligi til savodxonligi uchun nima uchun muhim?

1.5. O'zbek tilida so'zlarni qo'shib va ajratib yozish qoidalari.

Reja:

1. So'zlarni qo'shib yozishning asosiy tamoyillari va turlari
2. So'zlarni ajratib yozish qoidalari va ularning qo'llanishi
3. Qo'shib va ajratib yozishda uchraydigan xatolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari

Tayanch so'z va iboralar: qo'shma so'z, ajratib yozish, imlo qoidalari, leksik birlik, morfema, affiks, mustaqil so'z, yordamchi so'z, yozuv me'yori, sintaktik birlik

O'zbek tilida so'zlarni qo'shib yozish imlo me'yorlarining muhim qismi bo'lib, u tilning leksik va grammatik tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Qo'shib yozish hodisasi asosan ikki yoki undan ortiq mustaqil yoki yordamchi birliklarning ma'no va shakl jihatidan bir butunlik kasb etishi natijasida yuzaga keladi. Bunday birliklar nutqda yagona tushunchani ifodalab, alohida-alohida emas, balki bir butun holda qo'llanadi. Shu sababli ularni yozishda ham qo'shib yozish me'yori ustuvor hisoblanadi.

So'zlarni qo'shib yozishning asosiy tamoyili — semantik yaxlitlikdir. Ya'ni, agar birikma tarkibidagi qismlar o'z mustaqil ma'nosini yo'qotib, yagona leksik ma'no hosil qilsa, ular qo'shib yoziladi. Masalan, "ko'zoynak", "temiryo'l", "guldasta" kabi so'zlar tarkiban ikki qismdan iborat bo'lsa-da, ular bir predmet yoki tushunchani anglatadi. Shu jihatdan ular oddiy so'z sifatida qabul qilinadi va qo'shib yoziladi.

Ikkinchi muhim tamoyil — fonetik yaxlitlikdir. Ba'zi hollarda so'z qismlari birikib kelganda talaffuz jihatdan ham o'zgarishga uchraydi yoki bir butun ohangda aytiladi. Bu holat yozuvda ham aks etib, qo'shib yozishni talab qiladi. Masalan, "bugun" (bu kun), "allaqachon" (alla qachon) kabi birliklarda fonetik birlashuv aniq seziladi.

Uchinchi tamoyil — grammatik yaxlitlikdir. Ayrim soʻz birikmalari grammatik jihatdan mustaqil boʻlaklarga ajralmay, gapda bitta boʻlak vazifasini bajaradi. Bunday holatlarda ham qoʻshib yozish qoidasiga amal qilinadi. Masalan, “olibkelmoq”, “boribkelmoq” kabi qoʻshma feʼllar yagona harakatni bildiradi va grammatik jihatdan bir butun hisoblanadi. Oʻzbek tilida qoʻshib yoziladigan soʻzlar turli turlarga boʻlinadi. Eng avvalo, qoʻshma otlar ajratiladi. Bular ikki yoki undan ortiq asosdan tuzilib, yangi maʼno hosil qiladi: “oshxona”, “temiryoʻl”, “mehnatsevar”. Bunday soʻzlarda komponentlar oʻzaro birikib, yangi leksik birlikni tashkil etadi. Shuningdek, qoʻshma feʼllar ham qoʻshib yozishning muhim koʻrinishidir. Ular odatda yetakchi va koʻmakchi feʼllarning birikishidan hosil boʻladi: “olibkelmoq”, “aytibbermoq”, “yozibqoʻymoq”. Bu turdagi birliklar harakatning murakkabligini bildiradi va yagona feʼl sifatida qoʻllanadi.

Qoʻshib yoziladigan birliklar qatoriga ravishlar va olmoshlar ham kiradi. Masalan, “harqachon”, “biror”, “hechkim” kabi soʻzlar dastlab alohida shaklda qoʻllangan boʻlsa-da, hozirgi imlo meʼyorlariga koʻra qoʻshib yoziladi. Bu holat til taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan oʻzgarishlarning natijasidir. Bundan tashqari, ayrim juft va takroriy soʻzlar ham qoʻshib yozilishi mumkin, ayniqsa ular maʼno jihatdan yaxlitlashib, umumlashgan tushunchani bildirganda. Ammo bu turdagi birliklarda chiziqcha bilan yozish yoki ajratib yozish holatlari ham mavjud boʻlib, ular alohida qoidalar asosida belgilanadi. Soʻzlarni qoʻshib yozish oʻzbek tilining muhim imlo meʼyorlaridan biri boʻlib, u semantik, fonetik va grammatik yaxlitlik tamoyillariga asoslanadi. Bu qoidalarni chuqur oʻrganish va amalda toʻgʻri qoʻllash yozma nutqning aniqligi va ravonligini taʼminlaydi, til madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻzbek tilida soʻzlarni ajratib yozish imlo tizimining muhim tarkibiy qismi boʻlib, u nutqdagi birliklarning grammatik va semantik mustaqilligini ifodalashga xizmat qiladi. Ajratib yozish, asosan, birikma tarkibidagi soʻzlar oʻzining leksik maʼnosini saqlab qolgan, mustaqil urgʻu va sintaktik vazifaga

ega boʻlgan hollarda qoʻllanadi. Bu holat yozma nutqda aniqlik va tushunarlilikni taʼminlaydi.

Soʻzlarni ajratib yozishning asosiy tamoyili — grammatik mustaqillikdir. Yaʼni, agar birikma tarkibidagi har bir soʻz alohida savolga javob bera olsa va gapda mustaqil boʻlak sifatida qatnasha olsa, ular ajratib yoziladi. Masalan, “har kuni”, “bir oz”, “shu yerda” kabi birikmalar tarkibidagi soʻzlar oʻz mustaqil maʼnosini saqlab qolganligi sababli alohida yoziladi.

Ikkinchi muhim jihat — semantik mustaqillikdir. Agar birikma qismlari umumiy bitta yangi maʼno hosil qilmasdan, balki oʻz maʼnolarini saqlagan holda bir-birini toʻldirib kelsa, ular ajratib yoziladi. Masalan, “katta uy”, “yangi kitob”, “tez yurmoq” kabi birikmalarda har bir komponent oʻz maʼnosini saqlaydi va ular alohida yoziladi.

Ajratib yoziladigan birliklarning muhim guruhini yordamchi soʻzlar tashkil etadi. Koʻmakchilar, bogʻlovchilar va yuklamalar odatda oʻzidan oldingi yoki keyingi soʻzlardan ajratib yoziladi. Masalan, “sen bilan”, “u uchun”, “men ham”, “kitob va daftar” kabi birikmalarda yordamchi soʻzlar mustaqil yoziladi. Bu ularning grammatik vazifasi bilan bogʻliq boʻlib, ular gapda bogʻlovchi yoki munosabat ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, feʼlning analitik shakllari ham ajratib yoziladi. Masalan, “kelib qoldi”, “yozib berdi”, “oʻqib chiqdi” kabi shakllarda asosiy feʼl va yordamchi feʼl alohida yoziladi, chunki ular hali toʻliq leksiklashmagan va grammatik jihatdan mustaqilligini saqlab qolgan.

Ravishdosh va sifatdosh shakllari bilan kelgan birikmalar ham koʻpincha ajratib yoziladi: “yigʻlab yubordi”, “kulib gapirdi”, “oʻylab koʻrdi”. Bunday hollarda harakatning qoʻshimcha belgisi ifodalanadi va birliklar alohida yoziladi. Bundan tashqari, sonlar bilan bogʻliq birikmalar ham ajratib yoziladi. Masalan, “oʻn besh”, “bir yuz yigirma”, “ikki ming yigirma olti” kabi sonlar tarkibidagi qismlar mustaqil yoziladi. Bu yozuv meʼyorlari sonlarning tuzilish xususiyatlariga asoslanadi.

Ajratib yozish qoidalari ayrim barqaror birikmalarda ham qo'llanadi. Masalan, "har holda", "bir zumda", "shu sababli" kabi birikmalar ko'pincha qo'shma so'zga aylanmagan bo'lib, ajratib yoziladi. So'zlarni ajratib yozish qoidalari ularning grammatik va semantik mustaqilligiga asoslanadi. Bu qoidalarni to'g'ri qo'llash yozma nutqning mantiqiyli va aniqligini ta'minlaydi. Til egasi ajratib yozish me'yorlarini puxta o'zlashtirgan holda, fikrni aniq va ravon ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zbek tilida qo'shib va ajratib yozish qoidalariga rioya qilmaslik yozma nutqda eng ko'p uchraydigan imloviy xatolardan biridir. Bu xatolar, asosan, til birliklarining semantik, fonetik va grammatik xususiyatlarini yetarli darajada anglamaslik natijasida yuzaga keladi. Natijada matnning mazmuni noaniq bo'lib qoladi, ba'zan esa fikr noto'g'ri talqin qilinishi mumkin.

Qo'shib yozishda eng ko'p uchraydigan xatolardan biri — aslida ajratib yozilishi kerak bo'lgan birliklarni qo'shib yozishdir. Masalan, "har kuni" o'miga "harkuni", "bir oz" o'miga "biroz" deb noto'g'ri qo'llash holatlari uchraydi. Bu xatolik ko'pincha nutqdagi tezkorlik yoki talaffuzdagi yaqinlik tufayli yuzaga keladi. Biroq yozuvda har bir birlikning mustaqilligi hisobga olinishi shart. Qo'shib yozilishi kerak bo'lgan so'zlarni ajratib yozish ham keng tarqalgan xatolardan biridir. Masalan, "allaqachon" o'miga "allaqachon", "hechkim" o'miga "hech kim" tarzida yozish noto'g'ri hisoblanadi. Bunday xatolar, odatda, so'zning qo'shma shaklga aylanganini anglamaslik yoki uning tarixiy shaklini noto'g'ri talqin qilish natijasida kelib chiqadi. Yana bir muammo — qo'shma fe'llarni noto'g'ri yozishdir. Ayrim hollarda "olib kelmoq" kabi birikmalar "olibkelmoq" tarzida noto'g'ri qo'shib yoziladi yoki aksincha, "aytibbermoq" kabi qo'shma fe'llar ajratib yoziladi. Bu yerda asosiy mezon — birlikning leksiklashganlik darajasi, ya'ni u yagona ma'no ifodalayaptimi yoki yo'q, shuni aniqlashdir. Chiziqcha bilan yoziladigan birliklar ham ko'pincha xato qo'llanadi. Masalan, "tez-tez", "yuzma-yuz", "yonma-yon" kabi juft so'zlar ba'zan qo'shib yoki ajratib yoziladi, bu esa

imlo me'yoriga zid hisoblanadi. Bu turdagi xatolar yozuv qoidalarini yetarli darajada bilmaslik bilan bog'liq.

Mazkur xatolarni bartaraf etish uchun bir qator samarali usullar mavjud. Avvalo, imlo qoidalarini tizimli ravishda o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qo'shib va ajratib yozish mezonlarini — semantik, fonetik va grammatik tamoyillarni chuqur anglash zarur. Bu nazariy bilimlar amaliy ko'nikmalar bilan mustahkamlanishi lozim.

Ikkinchidan, ko'p o'qish va yozish orqali til sezgisini rivojlantirish kerak. Badiiy va ilmiy matnlar bilan ishlash yozuv me'yorlarini tabiiy ravishda o'zlashtirishga yordam beradi. Har bir uchragan yangi yoki shubhali so'zning yozilishini tekshirib borish foydali odat hisoblanadi.

Uchinchidan, lug'atlar va imlo qo'llanmalaridan muntazam foydalanish zarur. Zamonaviy elektron resurslar ham bu borada katta imkoniyat yaratadi. Har qanday shubhali holatda ishonchli manbaga murojaat qilish xatolarning oldini oladi.

To'rtinchidan, mashq va tahlil usulidan keng foydalanish lozim. Xatolar ustida ishlash, ularni tahlil qilish va to'g'ri variant bilan solishtirish orqali mustahkam ko'nikma hosil qilinadi. Ayniqsa, diktant, tahrir va mustaqil yozuv mashqlari bu borada samarali hisoblanadi. Qo'shib va ajratib yozishdagi xatolar til me'yorlarini yetarli bilmaslik natijasida yuzaga keladi. Ularni bartaraf etish esa muntazam o'rganish, amaliy mashq qilish va tilga e'tiborli munosabatda bo'lish orqali amalga oshiriladi. Bu esa yozma nutqning savodxonligi va madaniyatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

1-mashq. To'g'ri yozishni aniqlang va izohlang. Quyidagi so'zlarning to'g'ri shaklini toping va nima sababdan shunday yozilganini tushuntiring:

har kuni / harkuni

bir oz / biroz

ko'pdan ko'p / ko'pdanko'p

tez-tez / teztez

olib kelmoq / olibkelmoq

bir vaqt / birvaqt

hamma vaqt / hammavaqt

yo'l-yo'lakay / yo'lyo'lakay

2-mashq. Gaplarni tahrir qiling. Quyidagi gaplarda imlo xatolarini topib, to'g'rilang:

U har kuni maktabga piyoda boradi.

Men biroz kutib turdim lekin u kelmadi.

Biz tez tez uchrashib turamiz.

U yo'lyo'lakay do'konga kirib chiqdi.

Hammavaqt rost gapirish kerak.

3-mashq. Qoida asosida gap tuzing. Berilgan birliklardan foydalanib, qo'shib va ajratib yozish qoidalariga mos 5 tadan gap tuzing:

So'zlar:

har kuni

bir oz

tez-tez

olib kelmoq

yo'l-yo'lakay

hamma vaqt

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Qo'shib yozish deganda nima tushuniladi?
2. Qo'shma so'zlar qanday hosil bo'ladi?
3. Qanday so'zlar qo'shib yoziladi?
4. Juft so'zlar qanday yoziladi?
5. Takroriy so'zlar yozilishida qanday qoidalar mavjud?
6. Qanday hollarda so'zlar ajratib yoziladi?

7. Yordamchi so'zlar qanday yoziladi?

8. Bog'lovchilar yozilishida qanday xususiyatlar bor?

9. Ko'makchilar qanday yoziladi?

10. Modal so'zlar yozilishida qanday me'yorlar mavjud?

11. Qo'shib yozish bilan ajratib yozish o'rtasidagi farq nimada?

12. Qanday hollarda xatoliklar ko'p uchraydi?

13. Qo'shma fe'llar qanday yoziladi?

14. Murakkab otlar yozilishida qanday qoidalar mavjud?

15. Ajratib yozishda sintaktik bog'lanish qanday rol o'ynaydi?

16. Yozuv me'yorlariga rioya qilmaslik qanday oqibatlariga olib keladi?

17. O'zbek tilida qo'shib yozishning asosiy mezon nima?

18. Qaysi hollarda birikmalar alohida yoziladi?

19. Qo'shma so'zlarni aniqlash usullari qanday?

20. Imlo qoidalarini o'rganishning ahamiyati nimada?

1.6. O'zbek tilida chiziqcha bilan yozish qoidalari.

Reja:

1. Chiziqcha bilan yozishning asosiy tamoyillari va imlodagi o'rni
2. Chiziqcha bilan yoziladigan so'z va birikmalar turlari
3. Chiziqcha bilan yozishda uchraydigan xatolar va ularni bartaraf etish

Tayanch so'z va iboralar: chiziqcha, juft so'z, takroriy so'z, imlo qoidalari, yozuv me'yori, leksik birlik, morfema, fonetik uyg'unlik, sintaktik aloqa, qo'shma birlik, mustaqil so'z, urg'u, takrorlash, umumlashtirish, ifoda vositasi

O'zbek adabiy tilining imlo tizimi murakkab va izchil qoidalarga asoslangan bo'lib, unda har bir yozuv belgisi muayyan vazifani bajaradi. Shulardan biri chiziqcha (defis) bo'lib, u so'zlar o'rtasidagi semantik, grammatik va uslubiy munosabatlarni aniq ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Chiziqcha bilan yozish hodisasi tilning rivojlanish jarayonida shakllangan bo'lib, u yozma nutqda aniqlik, ixchamlik va ifoda ravonligini ta'minlashga xizmat qiladi. Chiziqcha bilan yozishning asosiy tamoyillari, avvalo, semantik yaxlitlik va ma'no nozikliklarini ifodalashga borib taqaladi. Til birliklari ba'zan o'zaro bog'lanib, yangi ma'no soylarini yuzaga keltiradi, biroq ular to'liq qo'shma so'z darajasiga yetmaydi. Bunday holatda komponentlar o'rtasidagi aloqani saqlagan holda, ularni chiziqcha orqali birlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Natijada birlik ham yaxlit, ham tarkibiy jihatdan sezilarli bo'lib qoladi. Masalan, takroriy va juft birliklarda aynan shu xususiyat kuzatiladi.

Ikkinchi muhim tamoyil — struktur va grammatik aloqadorlikni ifodalashdir. Ayrim so'zlar birgalikda qo'llanib, gapda bitta sintaktik vazifani bajaradi, lekin ularning har biri o'z mustaqilligini to'liq yo'qotmaydi. Shu bois ular na to'liq ajratib, na butunlay qo'shib yoziladi, balki oraliq shakl —

chiziqcha orqali ifodalanadi. Bu holat yozuvda aniqlikni saqlash bilan birga, birliklarning ichki tuzilishini ham ko'rsatib beradi.

Uchinchi tamoyil — takroriylik va juftlik asosida ma'no kuchaytirish yoki umumlashtirishdir. O'zbek tilida so'zlarni takrorlash orqali harakatning davomiyligi, holatning kuchayishi yoki umumiy qamrov ifodalanadi. Shuningdek, qarama-qarshi yoki bir-birini to'ldiruvchi ma'nodagi so'zlar juft holda kelib, umumlashtiruvchi mazmun beradi. Ana shunday hollarda chiziqcha muhim grafika vositasi sifatida qo'llanadi va u nutqdagi ma'no ranglarini aniq yetkazib beradi.

To'rtinchi tamoyil — fonetik va ohang uyg'unligini saqlashdir. Ba'zi birliklar talaffuzda bir butun ohangda aytilsa-da, ularning tarkibiy qismlari mustaqil ma'noga ega bo'lib qoladi. Chiziqcha bu ikki jihat — yaxlit talaffuz va tarkibiy mustaqillik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi. Shu sababli u nafaqat yozuv belgisi, balki nutqning fonetik xususiyatlarini aks ettiruvchi vosita hamdir.

Chiziqchanning imlodagi o'rni, eng avvalo, yozma nutqda aniqlik va mantiqiylikni ta'minlash bilan belgilanadi. To'g'ri qo'llangan chiziqcha matndagi so'zlar o'rtasidagi munosabatni aniq ko'rsatadi, noto'g'ri qo'llanishi esa ma'no buzilishiga yoki tushunmovchilikka olib kelishi mumkin. Shu jihatdan u yozuv madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, chiziqcha uslubiy jihatdan ham muhim rol o'ynaydi. U badiiy matnlarda obrazlilikni kuchaytirish, ilmiy va rasmiy matnlarda esa aniqlik va ixchamlikni ta'minlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Har bir yozuvchi yoki nutq egasi ushbu belgidan o'rinli foydalanish orqali fikrni yanada ta'sirchan va tushunarli ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Chiziqcha bilan yozish o'zbek tilining imlo tizimida muhim o'rin tutadi. U semantik nozikliklarni ifodalash, grammatik aloqalarni ko'rsatish, fonetik uyg'unlikni saqlash va yozma nutqning aniqligini ta'minlash kabi vazifalarni bajaradi. Mazkur tamoyillarni chuqur o'zlashtirish esa savodxon yozuv ko'nikmasini shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

O'zbek tilining imlo tizimida chiziqcha (defis) muhim grafika vositalaridan biri bo'lib, u ayrim so'z va birikmalarni yozishda aniq me'yor asosida qo'llanadi. Chiziqcha bilan yozish, avvalo, yozma nutqda ma'no aniqligini saqlash, so'zlar o'rtasidagi aloqani ko'rsatish va ifodaning ixchamligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu hodisa ko'proq bir-biriga yaqin yoki o'zaro bog'langan birliklar orasida kuzatiladi.

O'zbek tilida chiziqcha, asosan, takrorlanish orqali hosil bo'lgan birliklarda qo'llanadi. Bunda bir so'z aynan yoki qisman takrorlanib, harakatning davomiyligi, takroriyliigi yoki darajasi ifodalanadi. Masalan, harakatning tez-tez sodir bo'lishi, asta-sekin rivojlanishi kabi holatlar aynan chiziqcha orqali ifodalanadi. Bu yozuv shakli nafaqat grammatik, balki uslubiy jihatdan ham muhim bo'lib, nutqqa ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Shuningdek, ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli so'zlar birgalikda qo'llanganda ham chiziqcha ishlatiladi. Bunday birikmalar umumlashtirish, jamlash yoki qarama-qarshilikni ifodalash vazifasini bajaradi. Natijada, ikki alohida so'z yagona mazmuniy butunlikka ega bo'ladi, lekin ular orasidagi aloqadorlik chiziqcha yordamida ko'rsatiladi. Bu holat yozuvda fikrni aniq va ixcham ifodalash imkonini beradi. Bundan tashqari, harakatning holati yoki bajarilish usulini bildiruvchi ayrim birikmalarda ham chiziqcha qo'llanadi. Bunday hollarda harakatning qanday sharoitda yoki qanday tarzda sodir bo'layotgani ifodalanadi. Chiziqcha bu yerda birlikning ichki bog'liqligini saqlagan holda, uning tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadi.

O'zbek tilida tovushga taqlid qiluvchi so'zlar yozilishida ham chiziqcha muhim o'rin tutadi. Tabiatdagi turli tovushlar yoki harakatlarni ifodalovchi birliklar ko'pincha takroriy shaklda keladi va ular chiziqcha bilan yoziladi. Bu esa nutqning obrazlilikini oshiradi, tasviriylikni kuchaytiradi hamda matnni jonlantiradi. Shu bilan birga, taxminiy miqdor yoki oraliqni bildiruvchi ayrim birikmalarda ham chiziqcha qo'llanadi. Bu holatda chiziqcha ikki son yoki tushuncha o'rtasidagi chegarani yoki taxminiylilikni ifodalaydi. Bunday yozuv shakli rasmiy va ilmiy matnlarda ham keng qo'llanadi. Umuman olganda,

chiziqcha bilan yozish o'zbek tilining muhim imlo me'yorlaridan biri bo'lib, u yozma nutqda aniqlik, izchillik va ifodaviylilikni ta'minlaydi. Uni to'g'ri qo'llash til madaniyatining muhim belgisi sanaladi va yozuv savodxonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida chiziqcha bilan yozish qoidalariga rioya qilmaslik yozma nutqda eng ko'p uchraydigan xatolardan biridir. Ko'pincha so'zlar noto'g'ri birlashtiriladi yoki ajratib yoziladi, bu esa matnning mazmunini noaniq qiladi va o'quvchi uchun tushunishni qiyinlashtiradi.

Eng ko'p uchraydigan xatolardan biri — aslida chiziqcha bilan yozilishi kerak bo'lgan birliklarni alohida yozishdir. Masalan, "tez tez" o'rniga "tez-tez", "asta sekin" o'rniga "asta-sekin" deb yozish me'yoriy hisoblanadi. Bu xatolik, odatda, talaffuzdagi odat yoki yozuvni tez bajarish bilan bog'liq. Noto'g'ri yozilgan birlikning ma'nosi to'liq ifodalanmaydi va matnning aniqligi pasayadi. Aksincha, ba'zan ajratib yozilishi kerak bo'lgan birliklarni chiziqcha bilan birlashtirib yozish ham xatolarga sabab bo'ladi. Masalan, "bir oz" o'rniga "bir-oz", "u yoq bu yoq" o'rniga "u-yoq-bu-yoq" deb yozish noto'g'ri hisoblanadi. Bunday yozuv shakli so'zlarning mustaqil ma'nolarini yo'qotadi va nutqning tabiiyligini buzadi. Tovush taqlidi yoki tasviriy so'zlar bilan ishlashda ham xatolar uchraydi. Masalan, "taq-taq" o'rniga "taq-taq" deb yozish kerak, lekin ba'zan bu qoidaga rioya qilinmaydi. Shu kabi holatlar nutqning obrazlilikini va tasviriylikni pasaytiradi. Ushbu xatolarni bartaraf etish uchun bir nechta samarali yo'llar mavjud. Avvalo, chiziqcha bilan yozish qoidalarini puxta o'rganish va ularga amal qilish lozim. Har bir so'z yoki birlikning yozilish shaklini aniqlashda e'tiborli bo'lish, matnni yozishdan oldin tarkibni tekshirish foydalidir. Muntazam mashq qilish va matn tahlili qilish orqali ko'nikma hosil qilish muhimdir. Masalan, diktantlar, tahrir mashqlari yoki mustaqil yozish orqali chiziqcha qo'llanishini o'rganish mumkin. Har bir xatoni aniqlash va to'g'ri shakl bilan solishtirish til sezgisini rivojlantiradi. Lug'at va imlo qo'llanmalaridan foydalanish xatolarni kamaytiradi. Shubhali so'zlarni tekshirish va ishonchli manbaga murojaat

qilish yozuvdagi xatolarni bartaraf etadi. Chiziqcha bilan yozishdagi xatolar asosan me'yorlarni yetarli bilmaslik yoki e'tiborsizlik tufayli yuzaga keladi. Ularni bartaraf etish esa muntazam o'rganish, amaliy mashq va yozuvga e'tibor bilan yondashish orqali amalga oshiriladi. To'g'ri chiziqcha ishlatilgan matn aniqlik, ravonlik va yozma nutq madaniyatini oshirishda katta rol o'ynaydi.

1-mashq. To'g'ri yozishni aniqlang va izohlang

Quyidagi variantlardan to'g'risini tanlang va nima sababdan shunday yozilishini tushuntiring:

tez-tez / tez tez

yuzma-yuz / yuzma yuz

yonma-yon / yonmayon

asta-sekin / astasekin

bir-bir / birbir

katta-kichik / kattakichik

u yoq-bu yoq / uyoq-buyoq

yaxshi-yomon / yaxshiyomon

2-mashq. Xatolarni toping va tuzating

Quyidagi gaplarda chiziqcha bilan yozishdagi xatolarni aniqlang va to'g'rilang:

U tez tez gapiradi.

Ular yuzma yuz suhbatlashdi.

Biz yonmayon yurib bordik.

Bu yerda katta kichik hamma bor edi.

U asta sekin ishni tugatdi.

3-mashq. Tahlil va ijodiy topshiriq

Berilgan so'zlardan foydalanib, chiziqcha bilan yoziladigan 5 ta gap tuzing va har birida qoida asosini izohlang:

So'zlar:

tez-tez

asta-sekin

yuzma-yuz

katta-kichik

yonma-yon

u yoq-bu yoq

Talab: Har bir gapda chiziqcha qo'llanishining sababini (takroriylik, juftlik, umumlashtirish) alohida izohlab yozing.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Chiziqcha bilan yozish nima?
2. Qanday so'zlar chiziqcha bilan yoziladi?
3. Juft so'zlar qanday hosil bo'ladi? ..
4. Takroriy so'zlar yozilishida chiziqchanning o'rni qanday?
5. "Tez-tez" kabi so'zlar nima sababdan chiziqcha bilan yoziladi?
6. Chiziqcha bilan yozishning asosiy tamoyili nimaga asoslanadi?
7. Qanday hollarda chiziqcha qo'llanilmaydi?
8. Juft so'zlar qanday ma'no ifodalaydi?
9. Takroriy so'zlar nutqda qanday vazifa bajaradi?
10. Chiziqcha bilan yozish va qo'shib yozish o'rtasidagi farq nimada?
11. Chiziqcha bilan yoziladigan birliklarni qanday aniqlash mumkin?
12. Qanday hollarda xatolar ko'p uchraydi?
13. "Yonma-yon", "yuzma-yuz" kabi birliklarning yozilishi qanday izohlanadi?
14. Chiziqcha bilan yozish imlo me'yorlarida qanday ahamiyatga ega?
15. Takroriy so'zlarning qanday turlari mavjud?
16. Juft so'zlar bilan oddiy birikmalar o'rtasidagi farq nimada?
17. Chiziqcha bilan yozishda fonetik omillar qanday rol o'ynaydi?

18. Yozuv me'yorlarini buzish qanday oqibatlariga olib keladi?
19. Chiziqcha bilan yozish qoidalarini qanday o'zlashtirish mumkin?
20. Amaliy nutqda bu qoidalarning ahamiyati nimada?

1.7. O'zbek tilida bosh harflar imlosi.

Reja:

1. Bosh harflarning qo'llanishi va umumiy qoidalari
2. Atoqli otlar va rasmiy nomlarda bosh harflar imlosi
3. Bosh harflardan foydalanishda uchraydigan xatolar va ularni bartaraf etish

Tayanch so'z va iboralar: bosh harf, imlo, atoqli ot, turdosh ot, geografik nom, shaxs nomi, tashkilot nomi, bayram nomi, tarixiy sana, qisqartma, gap boshi, unvon, familiya, rasmiy nom, yozuv qoidasi

O'zbek tilida bosh harflar imlosi yozma nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bosh harflardan to'g'ri foydalanish matnning mantiqiy tuzilishini aniq ifodalash, fikrni ravshan yetkazish, hamda yozuvning umumiy savodxonlik darajasini oshirishda katta ahamiyatga ega. Shu bois bosh harflarning qo'llanishiga oid qoidalar til me'yorlarining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Avvalo, har qanday gap bosh harf bilan boshlanishi umumiy va qat'iy qoidadir. Bu hol yozma nutqda fikrning boshlanish chegarasini ko'rsatib, o'quvchiga matnni to'g'ri idrok qilishda yordam beradi. Gapning bosh harf bilan boshlanishi uning mustaqil fikr birligi ekanini bildiradi.

Bosh harflar, shuningdek, atoqli otlarda keng qo'llaniladi. Atoqli otlar — muayyan shaxs, joy, tashkilot yoki voqea-hodisani boshqalardan ajratib ko'rsatadigan nomlardir. Shaxs ismlari, familiyalar, taxalluslar, geografik nomlar, davlat va tashkilot nomlari bosh harf bilan yoziladi. Bu orqali ular umumiy tushunchani ifodalovchi turdosh otlardan farqlanadi. Masalan, "shoir" so'zi umumiy tushunchani bildirs, "Navoiy" so'zi aniq shaxs nomini anglatadi va bosh harf bilan yoziladi. Rasmiy nomlar va muhim ijtimoiy-siyosiy hodisalar nomlari ham bosh harf bilan yoziladi. Davlat bayramlari, tarixiy sanalar, muhim voqealar nomlari yozilishida bosh harf qo'llanilishi ularga alohida e'tibor va ahamiyat berilishini ifodalaydi. Shu bilan birga,

tashkilotlar, muassasalar, o'quv yurtlari nomlari ham bosh harf bilan boshlanadi.

Yozuvda bosh harflarning qo'llanishi qisqartmalarda ham kuzatiladi. Ko'pincha tashkilot nomlarining qisqartma shakllari bosh harflar orqali ifodalanadi. Bu esa matnni ixchamlashtirish bilan birga, uning rasmiylik darajasini ham oshiradi. Bosh harflardan foydalanishda me'yorni saqlash muhimdir. Har bir so'zni bosh harf bilan yozish yoki aksincha, kerakli o'rinda kichik harf ishlatish imlo xatolariga olib keladi. Ayniqsa, turdosh otlarni noto'g'ri ravishda bosh harf bilan yozish yoki atoqli otlarni kichik harf bilan yozish yozuv savodxonligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bosh harflarning qo'llanishi o'zbek tilining muhim imlo qoidalaridan biri bo'lib, u yozma nutqning aniqligi, izchilligi va madaniyiligini ta'minlaydi. Ushbu qoidalarni puxta egallash esa har bir yozuvchi va o'quvchi uchun zaruriy til ko'nikmasidir.

O'zbek tilida bosh harflarning eng muhim qo'llanish sohalaridan biri atoqli otlar va rasmiy nomlar bilan bog'liqdir. Ushbu turdagi birliklar muayyan shaxs, joy, tashkilot yoki hodisani aniq va yagona tarzda ifodalashi bilan ajralib turadi. Shu sababli ular yozuvda bosh harf bilan berilib, umumiy ma'nodagi so'zlardan farqlanadi hamda matnning aniqligi va tushunarligini ta'minlaydi.

Atoqli otlar, avvalo, shaxs nomlari, familiyalar va taxalluslarni o'z ichiga oladi. Har bir insonning ismi, otasining ismi, familiyasi alohida ajratilgan holda bosh harf bilan yoziladi. Bu qoida millat, tarix va madaniyatga oid mashhur shaxslar nomlariga ham taalluqlidir. Shu tariqa yozuvda shaxsga nisbatan hurmat va aniqlik ifodalanadi. Geografik nomlar ham atoqli otlarning muhim turiga kiradi. Davlatlar, shaharlar, qishloqlar, daryo va tog' nomlari bosh harf bilan yoziladi. Bunday yozuv shakli geografik obyektlarni umumiy tushunchalardan ajratib, ularning aniq nom ekanini ko'rsatadi. Masalan, "daryo" umumiy tushuncha bo'lsa, ma'lum bir daryo nomi bosh harf bilan ifodalanadi.

Rasmiy nomlar esa davlat tashkilotlari, muassasalar, o'quv yurtlari, vazirliklar va boshqa idoralar nomlarini qamrab oladi. Bunday nomlar odatda bir nechta so'zdan iborat bo'lib, ularning asosiy qismlari bosh harf bilan yoziladi. Bu esa rasmiylikni, muayyanlikni va huquqiy ahamiyatni ifodalaydi. Shu bilan birga, davlat va xalqaro tashkilotlar nomlari ham bosh harflar orqali ajratib ko'rsatiladi. Bayramlar, tarixiy voqealar va muhim sanalar nomlari ham bosh harf bilan yoziladi. Bu turdagi nomlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutgani sababli, ularning yozilishida bosh harf qo'llanilishi ularga nisbatan e'tibor va hurmatni aks ettiradi. Masalan, milliy bayramlar yoki tarixiy kunlar nomlari har doim bosh harf bilan boshlanadi.

Asar nomlari, gazeta va jurnal sarlavhalari ham bosh harf bilan yozilishi kerak bo'lgan birliklar sirasiga kiradi. Bunda, odatda, nomning birinchi so'zi bosh harf bilan yoziladi, qolgan so'zlar esa imlo qoidalariga muvofiq davom ettiriladi. Bu hol matnni tartibli va estetik jihatdan to'g'ri ko'rsatishga xizmat qiladi. Qisqartma shaklida qo'llaniladigan rasmiy nomlar ham bosh harflar orqali ifodalanadi. Bu esa yozuvni ixchamlashtirish bilan birga, uning rasmiy mazmunini saqlab qoladi. Qisqartmalar ko'pincha tashkilot yoki muassasa nomlarining bosh harflaridan tuziladi. Atoqli otlar va rasmiy nomlarda bosh harflardan foydalanish o'zbek tilining muhim imlo me'yorlaridan biri bo'lib, u yozuvning aniqligi, rasmiyligi va madaniy darajasini ta'minlaydi. Ushbu qoidalarga amal qilish esa nafaqat savodxonlik belgisi, balki tilga bo'lgan hurmat ifodasidir.

O'zbek tilida bosh harflar imlosiga rioya qilish yozma nutq savodxonligining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Biroq amaliyotda bosh harflardan foydalanishda turli xatolar uchrab turadi. Bu xatolar ko'pincha imlo qoidalarini yetarli darajada bilmaslik yoki ularga e'tiborsizlik natijasida yuzaga keladi. Natijada matnning aniqligi, rasmiyligi va umumiy saviyasi pasayadi.

Eng ko'p uchraydigan xatolardan biri — atoqli otlarni kichik harf bilan yozishdir. Masalan, shaxs ismlari, shahar yoki davlat nomlarini kichik harf

bilan yozish imlo me'yorlariga zid hisoblanadi. Bunday xatolik matnda aniqlikni buzadi va o'quvchida noto'g'ri tasavvur uyg'otishi mumkin. Aksincha, ba'zan turdosh otlar noo'rin ravishda bosh harf bilan yozilib, ortiqcha rasmiylik yoki noto'g'ri urg'u paydo qilinadi.

Yana bir keng tarqalgan xato — rasmiy tashkilot va muassasa nomlarini noto'g'ri yozishdir. Ko'p hollarda bunday nomlarning barcha so'zlari bosh harf bilan yozib yuboriladi yoki aksincha, muhim qismlari kichik harfda qoldiriladi. Aslida esa rasmiy nomlarda faqat mazmunan muhim bo'lgan so'zlar bosh harf bilan yozilishi lozim. Bu qoidaga amal qilinmasa, matnning rasmiy ko'rinishi buziladi. Bayramlar va tarixiy voqealar nomlarini yozishda ham xatolar uchraydi. Ayrim hollarda bu nomlar kichik harf bilan yoziladi yoki ularning tarkibidagi so'zlar noto'g'ri ajratiladi. Holbuki, muhim sanalar va bayramlar nomlari bosh harf bilan yozilishi kerak. Bu ularning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini aks ettiradi.

Qisqartmalarni yozishda ham kamchiliklar kuzatiladi. Ba'zi yozuvchilarning qisqartmalarni kichik harf bilan berishi yoki ularni noto'g'ri shakllantirishi matnni tushunishni qiyinlashtiradi. Qisqartmalar odatda bosh harflar orqali tuziladi va ular qat'iy shaklda qo'llanilishi lozim. Shuningdek, gap ichida bosh harflardan noo'rin foydalanish ham xatolar sirasiga kiradi. Ba'zan oddiy so'zlar ortiqcha ravishda bosh harf bilan yozilib, matnning tabiiy oqimi buziladi. Bu hol, ayniqsa, rasmiy hujjatlar va ilmiy matnlarda jiddiy kamchilik sifatida baholanadi.

Mazkur xatolarni bartaraf etish uchun, avvalo, bosh harflar imlosiga oid qoidalarni puxta o'rganish zarur. Amaliy yozuv mashqlarini muntazam bajarish, matnlarni tahlil qilish va xatolar ustida ishlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, rasmiy hujjatlar va ishonchli manbalarga tayanib yozish ham xatolarni kamaytirishga yordam beradi. Bosh harflardan foydalanishda uchraydigan xatolarni bartaraf etish til savodxonligini oshirishning muhim shartidir. To'g'ri yozuvga amal qilish esa nafaqat matn sifatini yaxshilaydi,

balki muallifning bilim darajasi va tilga bo'lgan munosabatini ham namoyon etadi.

1-mashq. To'g'ri yozing

Quyidagi gaplarni bosh harflarni to'g'ri qo'llagan holda qayta yozing:

men toshkent shahrida yashayman

navro'z bayrami juda qadimiy bayram

alisher navoiy buyuk shoir

o'zbekiston respublikasi mustaqil davlat

2-mashq. Xatoni toping

Quyidagi gaplarda bosh harf bilan bog'liq xatolarni aniqlang:

Samarqand shahri tarixiy shahar

mustaqillik kuni 1 sentabrda nishonlanadi

bobur hindistonda davlat qurgan

Oliy majlis qaror qabul qildi

4-mashq. Gap tuzing

Quyidagi so'zlardan foydalanib bosh harflar qoidalariga rioya qilgan holda gap tuzing:

Toshkent

Mustaqillik

Navoiy

Universitet

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Bosh harf nima va u qayerlarda qo'llaniladi?
2. Gap boshida bosh harf ishlatilishining sababi nima?
3. Atoqli otlar nima uchun bosh harf bilan yoziladi?

4. Shaxs ismi va familiyasida bosh harf qanday qo'llanadi?
5. Geografik nomlar qanday yoziladi?
6. Tashkilot va muassasa nomlari qanday yoziladi?
7. Bayram nomlarida bosh harf ishlatiladimi?
8. Tarixiy voqealar nomlari qanday yoziladi?
9. Kitob va asar nomlari yozilishida bosh harf qoidasi qanday?
10. Qisqartmalar qanday yoziladi?
11. Lavozim va unvonlarda bosh harf ishlatiladimi?
12. Kun, oy nomlari bosh harf bilan yoziladimi?
13. Gap o'rtasida bosh harf ishlatiladimi?
14. Turdosh otlar nima uchun kichik harf bilan yoziladi?
15. Bosh harf bilan yozishda eng ko'p uchraydigan xatolar qaysilar?
16. Internet va texnologiya nomlari qanday yoziladi?
17. Matnda bosh harflardan noto'g'ri foydalanish qanday oqibatlarga olib keladi?
18. Rasmiy hujjatlarda bosh harflar qanday qo'llanadi?
19. She'riy matnlarda bosh harf ishlatilishining o'ziga xosligi nimada?
20. Bosh harflar imlosini to'g'ri o'rganishning ahamiyati nimada?

1.8.

O'zbek tilida ko'chirish qoidalari.

Reja:

1. O'zbek tilida ko'chirish (bo'g'inlab ajratish) tushunchasi
2. Ko'chirishning asosiy qoidalari va tamoyillari
3. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chirish usullari

Tayanch so'z va iboralar: Ko'chirish qoidalari, bo'g'in, bo'g'inlab ajratish, unli tovush, undosh tovush, ochiq bo'g'in, yopiq bo'g'in, qo'sh undosh, so'z tuzilishi, imloviy me'yor, grafika, morfologik tuzilish, so'zning ildizi, qo'shimcha, nutq savodxonligi

O'zbek tilida ko'chirish, ya'ni so'zlarni bo'g'inlarga ajratib yozuvning keyingi qatoriga o'tkazish jarayoni yozma nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu hodisa, avvalo, grafik va imloviy me'yorlarga asoslanib, matnning tartibli, ixcham hamda o'qish uchun qulay bo'lishini ta'minlaydi. Ko'chirish amaliyoti yozuvda satr oxirida sig'may qolgan so'zlarni keyingi satrga o'tkazishda qo'llanadi va u tilning fonetik hamda morfologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Bo'g'in esa nutqning fonetik birligi bo'lib, bir yoki bir nechta tovushlardan tashkil topadi va talaffuz jarayonida bir zarb bilan aytiladi. O'zbek tilida har bir bo'g'in markazida, odatda, unli tovush turadi. Shu sababli bo'g'inlab ajratish jarayonida unli tovushlar asosiy mezon sifatida xizmat qiladi. Masalan, "kitob" so'zi ki-tob tarzida ikki bo'g'inga ajratiladi. Demak, ko'chirish jarayonida bo'g'in tuzilishi asosiy tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Ko'chirish tushunchasi faqat texnik jarayon emas, balki tilning ichki qonuniyatlariga asoslangan ilmiy hodisadir. U fonetika, grafika va imlo qoidalarining o'zaro uyg'unligi asosida yuzaga keladi. Xususan, so'zlarni noto'g'ri bo'g'inlash ularning ma'nosini buzishi yoki o'qishda qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shu bois ko'chirishda nafaqat fonetik tuzilish, balki

soʻzning morfologik tarkibi — yaʼni ildiz va qoʻshimchalar ham eʼtiborga olinadi.

Oʻzbek tilida koʻchirishning ilmiy asoslari tilshunoslikning fonetika va ortografiya boʻlimlarida oʻrganiladi. Bu jarayon yozma nutqning izchilligini taʼminlash, matni vizual jihatdan tartibga solish hamda oʻquvchiga qulaylik yaratish kabi vazifalarni bajaradi. Ayniqsa, matbaa, nashriyot va taʼlim tizimida koʻchirish qoidalariga qatʼiy amal qilish talab etiladi. Oʻzbek tilida koʻchirish (boʻgʻinlab ajratish) tushunchasi — bu soʻzlarni fonetik va morfologik qonuniyatlar asosida boʻgʻinlarga ajratib, yozuvda toʻgʻri qoʻllash jarayonidir. U yozma nutq savodxonligini oshirish, imloviy meʼyorlarni mustahkamlash hamda til madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻzbek tilida koʻchirish qoidalarini yozma nutqning izchilligi, aniqligi va oʻqishga qulayligini taʼminlovchi muhim imloviy meʼyorlardan biridir. Soʻzlarni satrdan satrga toʻgʻri koʻchirish nafaqat texnik zarurat, balki tilning fonetik va morfologik qonuniyatlariga asoslangan ilmiy jarayondir. Shu sababli koʻchirish qoidalarini aniq tamoyillar asosida shakllangan boʻlib, ular yozuv madaniyatining muhim koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Avvalo, koʻchirishning eng asosiy qoidasi — soʻzlarni boʻgʻinlab ajratishdir. Oʻzbek tilida har bir boʻgʻin markazida unli tovush mavjud boʻlgani uchun, soʻzlar asosan boʻgʻin chegarasida ajratilib koʻchiriladi. Masalan, “oʻqituvchi” soʻzi oʻqi-tu-vchi tarzida boʻgʻinlarga ajratiladi va zarur holatda shu tartibda koʻchiriladi. Bu tamoyil fonetik asosga ega boʻlib, talaffuz bilan yozuv oʻrtasidagi uygʻunlikni saqlaydi. Bir harfni alohida satrga koʻchirib boʻlmastir. Yaʼni, boʻgʻin tarkibidagi bitta harf (ayniqsa, unli tovush) satr oxirida yoki boshida yolgʻiz qoldirilmaydi. Bu yozuvning estetik va oʻqish uchun qulay boʻlishini taʼminlaydi. Masalan, “ota” soʻzini o-ta tarzida ajratish mumkin, biroq “o-” yoki “-a” koʻrinishida ajratish notoʻgʻri hisoblanadi. Qoʻsh undoshli soʻzlarni toʻgʻri ajratish bilan bogʻliq. Agar soʻz tarkibida ikki undosh yonma-yon kelsa, ular odatda boʻgʻinlar oʻrtasida

taqsimlanadi. Masalan, “kitobxon” soʻzi ki-tob-xon tarzida koʻchiriladi. Bu yerda undoshlarning joylashuvi talaffuzga mos ravishda boʻlinadi.

Koʻchirishning muhim tamoyillaridan yana biri — morfologik yaxlitlikni saqlashdir. Soʻzning ildizi va qoʻshimchalari imkon qadar ajratilmasdan, tabiiy boʻgʻin chegarasida koʻchiriladi. Bu esa soʻzning maʼnosini saqlashga xizmat qiladi. Masalan, “ishchilar” soʻzi ish-chi-lar tarzida ajratiladi, bunda ildiz va qoʻshimcha oʻzaro mantiqiy bogʻliqligini yoʻqotmaydi.

Shuningdek, koʻchirishda qisqartmalar, raqamlar, belgilar va ayrim oʻzlashma soʻzlarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish talab etiladi. Bunday birliklar koʻpincha boʻlinmaydi yoki maxsus qoidalarga asoslanadi. Bu esa yozuvning aniqligi va rasmiyligini taʼminlaydi. Koʻchirishning asosiy qoidalarini va tamoyillari oʻzbek tilining fonetik, morfologik va imloviy tizimiga tayangan holda shakllangan. Ular yozma nutqning tartibli, tushunarli va estetik jihatdan mukammal boʻlishiga xizmat qiladi. Mazkur qoidalarga rioya qilish esa til savodxonligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Oʻzbek tilida soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratib koʻchirish usullari yozma nutqni toʻgʻri tashkil etish, matni ixcham va oʻqishga qulay shaklda ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon, avvalo, tilning fonetik tuzilishiga asoslanadi hamda boʻgʻin tushunchasi bilan bevosita bogʻliq holda amalga oshiriladi. Boʻgʻin — nutqning eng kichik talaffuz birligi boʻlib, unda unli tovush markaz vazifasini bajaradi. Shu sababli soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratish va ularni koʻchirishda unli tovushlar asosiy mezon sifatida xizmat qiladi.

Soʻzlarni boʻgʻinlarga ajratib koʻchirishning birinchi usuli — fonetik usul hisoblanadi. Bu usulda soʻzlar talaffuz asosida boʻgʻinlarga ajratiladi. Masalan, “ona” soʻzi o-na, “bolalar” soʻzi bo-la-lar tarzida boʻlinadi. Bu usul eng keng tarqalgan boʻlib, oʻzbek tilining tabiiy talaffuz meʼyorlariga mos keladi. Strukturaviy (boʻgʻin tuzilishiga asoslangan) usuldir. Bu usulda soʻz tarkibidagi ochiq va yopiq boʻgʻinlar hisobga olinadi. Ochiq boʻgʻin unli

tovush bilan tugaydi (ma-sa-lan), yopiq bo'g'in esa undosh bilan tugaydi (kit-ob). Ko'chirish jarayonida bo'g'inlarning ana shu tuzilish xususiyatlari e'tiborga olinadi va so'z tabiiy bo'g'in chegarasida ajratiladi. Morfologik usul bo'lib, bunda so'zning tarkibiy qismlari, ya'ni ildiz va qo'shimchalar hisobga olinadi. Bu usul ayniqsa qo'shimchali so'zlarda muhimdir. Masalan, "o'qituvchi" so'zi o'-qi-tu-vchi tarzida bo'g'inlarga ajratiladi, lekin bunda ildiz (o'qi-) va qo'shimchalar (-tuvchi) o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik saqlanadi. Bu yondashuv so'z ma'nosining buzilmasligini ta'minlaydi.

Aralash usul bo'lib, bunda fonetik va morfologik tamoyillar birgalikda qo'llanadi. Amaliyotda ko'pincha aynan shu usuldan foydalaniladi, chunki u ham talaffuz, ham so'z tuzilishini hisobga olgan holda eng maqbul natijani beradi.

Bundan tashqari, so'zlarni ko'chirishda ayrim maxsus holatlar ham mavjud. Masalan, bir bo'g'inli so'zlar ko'chirilmaydi, qisqa so'zlarda bir harfni alohida ajratish mumkin emas, qo'sh undoshlar esa odatda bo'g'inlar o'rtasida taqsimlanadi. Shuningdek, o'zlashma so'zlar va murakkab birliklar ham talaffuz va yozuv me'yorlariga mos ravishda ajratiladi. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib ko'chirish usullari fonetik, strukturaviy va morfologik tamoyillarga asoslangan holda shakllangan. Ular yozma nutqning aniqligi, ravonligi va tushunarligini ta'minlashga xizmat qiladi hamda til savodxonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

1-mashq. Ijodiy matn tuzing, matn ichida ko'chirma gaplardan foydalaning.

2-mashq. Matndagi ko'chirma gaplarni aniqlang.

O'qituvchi darsni boshlarkan, u shunday dedi: "Til — millatning eng muhim boyligidir." Shunda o'quvchilardan biri qo'l ko'tardi va so'radi: "Ustoz, tilni mukammal o'rganish uchun nima qilishimiz kerak?" O'qituvchi jilmayib javob berdi: "Ko'p kitob o'qing, yozing va nutqingiz ustida ishleng."

Dars davomida yana bir o'quvchi fikr bildirib dedi: "Men har kuni yangi so'zlarni yodlashga harakat qilaman." Ustoz uning gapini ma'qullab: "Bu juda yaxshi odat," — dedi. So'ng u yana qo'shimcha qildi: "Har bir o'rganilgan so'zni amalda qo'llash ham muhim."

Dars oxirida o'qituvchi barcha o'quvchilarga murojaat qilib shunday dedi: "Agar siz tilni chuqur bilsangiz, kelajakda katta yutuqlarga erishasiz." O'quvchilar bir ovozdan javob berishdi: "Biz albatta harakat qilamiz!"

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Ko'chirish qoidalari nima?
2. So'zlarni ko'chirishning asosiy maqsadi nimadan iborat?
3. Bo'g'in nima?
4. O'zbek tilida nechta bo'g'in turi mavjud?
5. Unli tovushlar ko'chirishda qanday rol o'ynaydi?
6. Undoshlar bilan bog'liq ko'chirish qoidalari qanday?
7. Bir bo'g'inli so'zlar ko'chiriladimi?
8. Ikki unli yonma-yon kelsa, qanday ko'chiriladi?
9. Qo'sh undoshli so'zlar qanday ajratiladi?
10. So'z boshidagi harflarni ajratib ko'chirish mumkinmi?
11. Bir harfni alohida ko'chirish mumkinmi?
12. Qaysi hollarda ko'chirishga yo'l qo'yilmaydi?
13. Ochiq va yopiq bo'g'in farqi nimada?
14. Ko'chirishda morfologiya ahamiyatlimi?
15. Qo'shimchali so'zlar qanday ko'chiriladi?
16. Murakkab so'zlarni ko'chirish qanday amalga oshiriladi?
17. Ko'chirishda qanday xatolar ko'p uchraydi?
18. Imloviy qoidalar ko'chirishga qanday ta'sir qiladi?
19. Ko'chirish nutq madaniyatiga qanday ta'sir etadi?
20. To'g'ri ko'chirishning ahamiyati nimada?

1.9. O'zbek tilida og'zaki va yozma adabiy nutq me'yorlari.

Reja:

1. Adabiy nutq tushunchasi va uning ahamiyati
2. Og'zaki nutqning xususiyatlari va me'yorlari
3. Yozma nutqning o'ziga xos jihatlari

Tayanch so'z va iboralar: Adabiy nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, nutq madaniyati, imlo, talaffuz, leksika, grammatika, uslub, savodxonlik

Adabiy nutq — bu milliy tilning me'yorlashgan, ya'ni fonetik, leksik va grammatik qoidalar asosida tartibga solingan shaklidir. U jamiyat tomonidan qabul qilingan til birliklari va ularni qo'llash me'yorlariga tayangan holda shakllanadi hamda muloqot jarayonida aniq, ravon va tushunarli fikr ifodalashga xizmat qiladi. Adabiy nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'lib, har ikkisi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, umumiy til me'yorlariga bo'ysunadi.

Adabiy nutq tushunchasi tilshunoslikda "adabiy til" bilan chambarchas bog'liqdir. Adabiy til — bu muayyan xalq tilining eng sayqallangan, ijtimoiy jihatdan e'tirof etilgan shakli bo'lib, unda davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, ommaviy axborot vositalari va madaniyat sohalarida muloqot olib boriladi. Shu bois adabiy nutq ham jamiyat taraqqiyotining muhim vositalaridan biri sifatida qaraladi.

Adabiy nutqning asosiy belgilaridan biri — me'yoriylikdir. Ya'ni bunda so'zlarning to'g'ri talaffuzi, o'rinli qo'llanishi, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilishi va uslubiy mosligi qat'iy talab etiladi. Bu esa nutqning aniqligi, izchilligi va mantiqiyiligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, adabiy nutq boy lug'at zaxirasiga tayanadi va nutq egasining fikrni ta'sirchan hamda ifodali yetkazish imkoniyatini kengaytiradi. Adabiy nutqning ahamiyati bir necha jihatda namoyon bo'ladi. Avvalo, u jamiyat a'zolari o'rtasida samarali muloqotni ta'minlaydi. To'g'ri va aniq nutq orqali fikrlar chalkashmasdan,

tushunarli tarzda yetkaziladi. Adabiy nutq ta'lim va tarbiya jarayonida muhim o'rin tutadi. O'quvchilar va talabalar aynan adabiy til me'yorlari asosida bilim oladi va nutq madaniyatini shakllantiradi. Uchinchi, u milliy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, xalqning ma'naviy boyligini aks ettiradi. Shuningdek, adabiy nutq shaxsning ijtimoiy mavqeiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ravon, aniq va me'yoriy nutq egasi jamiyatda yuqori baholanadi, uning fikriga ishonch ortadi. Aksincha, nutq me'yorlariga amal qilmaslik tushunmovchiliklarga, noto'g'ri talqinlarga olib kelishi mumkin. Adabiy nutq — bu tilning mukammal, me'yorlashgan shakli bo'lib, u muloqot samaradorligini ta'minlaydi, nutq madaniyatini rivojlantiradi va jamiyat taraqqiyotida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Og'zaki nutq — bu insonlar o'rtasida bevosita muloqot jarayonida tovushlar orqali amalga oshiriladigan nutq shaklidir. U tilning eng qadimiy va tabiiy ko'rinishi bo'lib, kundalik hayotda ijtimoiy munosabatlarda, ta'lim jarayonida hamda turli kommunikativ vaziyatlarda keng qo'llanadi. Og'zaki nutq bevosita eshituv orqali qabul qilinishi bilan yozma nutqdan farq qiladi va shu sababli o'ziga xos xususiyatlarga ega. Og'zaki nutqning asosiy xususiyatlaridan biri — uning spontannligi, ya'ni oldindan tayyorlanmagan holda yuzaga kelishidir. Ko'pincha nutq jarayonida fikrlar tez shakllanadi va darhol ifodalanadi. Shu bois unda ba'zan takrorlar, pauzalar, to'ldiruvchi so'zlar uchrashi mumkin. Biroq adabiy nutq me'yorlariga amal qilinganda, bu kamchiliklar kamayadi va nutq ancha ravon bo'ladi. Intonatsiya, ya'ni ohang, urg'u va pauzaning faol ishtirokidir. Og'zaki nutqda ma'no ko'pincha aynan ohang orqali aniqlanadi. Masalan, bir xil so'z turli ohangda aytilsa, turli ma'no kasb etishi mumkin. Shuning uchun og'zaki nutqda to'g'ri talaffuz, urg'u va ohangga rioya qilish muhim me'yorlardan biri hisoblanadi. Og'zaki nutqning yana bir xususiyati — uning vaziyatga bog'liqligidir. Nutqning mazmuni, uslubi va shakli suhbatdosh, muhit va kommunikativ maqsadga qarab o'zgaradi. Masalan, rasmiy yig'ilishdagi nutq bilan kundalik suhbat nutqi o'rtasida sezilarli farq mavjud. Bu esa nutqning moslashuvchanligini

ko'rsatadi. Og'zaki nutq me'yorlari bir necha asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Fonetik me'yorlar, ya'ni so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish talab etiladi. Har bir tovushni aniq va ravshan aytish, shevaga xos buzilishlarga yo'l qo'ymaslik zarur. Ikkinchidan, leksik me'yorlar — so'zlarni o'rinli va ma'nosiga mos holda qo'llash muhimdir. Uchinchidan, grammatik me'yorlar — gaplarni to'g'ri tuzish, so'zlarning shaklini to'g'ri qo'llashni talab etadi. Bundan tashqari, og'zaki nutqda nutq madaniyati muhim o'rin tutadi. Nutqning odobli, mantiqiy va izchil bo'lishi, ortiqcha so'zlardan qochish, fikrni aniq ifodalash kabi jihatlar nutqning sifatini belgilaydi. Tinglovchiga hurmat bilan murojaat qilish, nutqni tushunarli qilish ham muhim me'yorlar sirasiga kiradi. Og'zaki nutq o'zining spontannligi, ohangdorligi va vaziyatga moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Uning me'yorlariga rioya qilish esa nutqning ravon, aniq va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi hamda shaxsning nutq madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Yozma nutq — bu fikrning yozuv orqali ifodalanadigan shakli bo'lib, u tilning me'yorlashgan va barqaror ko'rinishini namoyon etadi. Yozma nutq og'zaki nutqdan farqli ravishda bevosita eshituvga emas, balki ko'rish orqali qabul qilinadi. Shu sababli u aniq, izchil va mukammal shaklda tuzilishi bilan ajralib turadi hamda tilning adabiy me'yorlariga qat'iy amal qilishni talab etadi. Yozma nutqning eng muhim jihatlardan biri — uning oldindan rejalashtirilganligidir. Muallif fikrini yozishdan avval uni o'ylab oladi, reja tuzadi va matnni tartibli ravishda bayon qiladi. Bu esa yozma nutqning mantiqiy izchilligini, aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Og'zaki nutqda uchraydigan takrorlar, ortiqcha so'zlar yoki pauzalar yozma nutqda deyarli uchramaydi. Yozma nutqning imlo va punktuatsiya qoidalariga qat'iy bog'liqligidir. Har bir so'zning to'g'ri yozilishi, tinish belgilarining o'rinli qo'llanishi matnning mazmunini to'g'ri yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Noto'g'ri yozilgan yoki noto'g'ri tinish belgisi qo'llangan matn mazmunni buzishi, hatto tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Yozma nutqning yana bir o'ziga xos jihati — uning mustaqilligidir. Ya'ni matn muallif ishtirokisiz ham o'quvchi tomonidan tushunilishi kerak. Shu bois yozma nutqda fikrlar to'liq, aniq va izchil bayon qilinadi, kontekst yetarli darajada ochib beriladi. Og'zaki nutqda esa mimika, imo-ishora va ohang yordamida ma'no yetkazilsa, yozma nutqda bunday vositalar o'rnini so'zlar va tinish belgilari egallaydi. Yozma nutq uslubiy jihatdan ham boy va rang-barangdir. Unda ilmiy, rasmiy, publitsistik va badiiy uslublar keng qo'llanadi. Har bir uslub o'ziga xos til vositalari va ifoda shakllariga ega bo'lib, maqsadga muvofiq ravishda tanlanadi. Bu esa yozma nutqning ta'sirchanligi va ifodaliligini oshiradi.

Yozma nutqda leksik va grammatik me'yorlarga rioya qilish ham muhim ahamiyatga ega. So'zlarning to'g'ri tanlanishi, gaplarning grammatik jihatdan mukammal tuzilishi matnning sifatini belgilaydi. Bundan tashqari, yozma nutqda ortiqcha so'zlardan qochish, fikrni ixcham va aniq ifodalash talab etiladi. Yozma nutq o'zining rejalashtirilganligi, me'yoriyligi, mustaqilligi va uslubiy boyligi bilan ajralib turadi. U til madaniyatining muhim ko'rinishi bo'lib, fikrni aniq, ravon va tushunarli tarzda ifodalashga xizmat qiladi.

1-mashq. Gaplarni soddalashtirib, og'zaki nutqqa mos shaklda qayta yozing. Quyidagi gaplarni o'qing va og'zaki nutq uchun mos shaklga keltiring: Men bugun darsga kech qoldim, sababi transport vositasi o'z vaqtida kelmadi. Ushbu masala yuzasidan o'z fikrimni bildirmoqchiman. Sizdan iltimos qilaman, menga bu mavzuni tushuntirib bering.

2-mashq. Topshiriq: Punktuatsion xatolarni tuzating, gaplarni to'g'ri ajrating, matnni yozma adabiy nutq me'yorlariga moslashtiring. Quyidagi matndan nutq me'yorlariga zid o'rinlarni aniqlang va tuzating:

“Bugun biz maktabga bordik va u yerda juda qiziqarli dars bo’ldi chunki o’qituvchi yangi mavzuni yaxshi tushuntirdi lekin ayrim o’quvchilar tushunmay qoldi shuning uchun yana qayta so’rashdi”

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Adabiy nutq nima?
2. Og’zaki nutq qanday shaklda namoyon bo’ladi?
3. Yozma nutqning asosiy belgilarini ayting.
4. Nutq me’yorlari deganda nimani tushunasiz?
5. Fonetik me’yorlar nima?
6. Leksik me’yorlarning vazifasi nimadan iborat?
7. Grammatik me’yorlar qaysi jihatlarni qamrab oladi?
8. Og’zaki nutqning yozma nutqdan farqi nimada?
9. Talaffuz me’yorlari nima uchun muhim?
10. Nutq madaniyati nima?
11. Yozma nutqda imlo qoidalarining roli qanday?
12. Punktuatziya nima va u nimaga xizmat qiladi?
13. Adabiy til me’yorlariga amal qilmaslik qanday oqibatlariga olib keladi?
14. Og’zaki nutqda ohang va urg’uning o’rni qanday?
15. Yozma nutqda uslubning ahamiyati nimada?
16. Nutq savodxonligini qanday oshirish mumkin?
17. Adabiy nutqning ijtimoiy ahamiyati nimada?
18. So’z boyligi nutqqa qanday ta’sir qiladi?
19. Og’zaki nutqda qanday xatolar ko’p uchraydi?
20. Yozma nutqda qanday xatolar uchraydi va ularni qanday bartaraf etish mumkin?

BOSHLANG’ICH TA’LIMDA PUNKTUATSION SAVODXONLIK.

II BOB

2.1. Punktuatziya tarixi. Tinish belgilarining turlari.

Reja:

1. Punktuatziya tushunchasi va uning shakllanish tarixi
2. Qadimgi yozuvlarda tinish belgilarining paydo bo’lishi
3. Zamonaviy punktuatziya tizimining rivojlanishi

Tayanch so’z va iboralar: punktuatziya, tinish belgisi, nuqta, vergul, ikki nuqta, nuqtali vergul, so’roq belgisi, undov belgisi, tire, qavs

Punktuatziya — bu yozma nutqda gaplarni, bo’g’inlarni va so’zlarni tartibga solish, ularning ma’nosini aniqlik bilan yetkazish uchun ishlatiladigan tinish belgilarining tizimli majmuasidir. Punktuatziya orqali matnda pauzalar, urg’ular, ohang va fikr ajratmalari ifodalanadi, bu esa yozma nutqni tushunarli va o’qishga qulay qiladi. Shu sababli punktuatziya yozma tilning ajralmas qismi sifatida tilshunoslikda alohida o’rganiladi. Punktuatziya tarixi juda qadimgi davrlarga borib taqaladi. Qadimgi yozuvlarda, masalan, Mesopotamiya va Misr yodgorliklarida, shuningdek qadimiy yunon va lotin matnlarida so’zlar va gaplar orasida bo’g’inlar va pauzalarni ifodalash uchun turli belgilardan foydalanilgan. Biroq ularning funktsiyasi hozirgi punktuatziyadagi kabi tizimli va standartlashgan emas edi. Shu davr yozuvlarida ko’proq vizual yoki fonetik ko’rsatkichlar orqali nutqni tushunishga urinish kuzatiladi.

O’rta asrlarda esa punktuatziya rivojlanishi jadal sur’atlarga ega bo’ldi. Lotin yozuv tizimida nuqta, vergul va so’roq belgisi kabi asosiy belgilarning shakllanishi boshlanib, ular matnni o’qish va talaffuz qilishni yengillashtirishga xizmat qila boshladi. Bu davrda cherkov va ilmiy matnlarda punktuatziyaga alohida e’tibor berilgan, chunki kitoblar qo’l bilan yoziladigan va o’qilishi murakkab bo’lgan. XV asrdan boshlab bosma matnlarning paydo

bo'lishi punktuatsiya tizimini yanada rivojlantirdi. Nashriyot faoliyati punktuatsiya me'yorlarini qat'iyalashtirishga sabab bo'ldi va turli tillarda, shu jumladan o'zbek tilida ham, yozma nutqni aniq ifodalashda tinish belgilarining tizimli ishlatilishi kengaydi. Shu davrdan boshlab nuqta, vergul, so'roq belgisi, undov belgisi, tire, qavs va boshqa belgilar muntazam qo'llanadigan bo'ldi. Punktuatsiya tushunchasi — bu matndagi ma'no va muloqotni aniqlik bilan yetkazishga xizmat qiluvchi tinish belgilar majmuasi. Uning shakllanish tarixi qadimgi yozuvlardan boshlab bosma matnlar davrigacha uzluksiz rivojlanib, zamonaviy punktuatsiya tizimining shakllanishiga olib kelgan. Punktuatsiyaning rivojlanishi matnni tushunish, o'qish va nutq madaniyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Tinich belgilarining paydo bo'lishi yozuvning rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarixiy jarayondir. Dastlabki yozuvlar, masalan, qadimgi Mesopotamiya gilpisht yozuvi, Misr hierogliflari va qadimiy yunon yozuvlarida so'zlar va gaplarni ajratish tizimi aniq bo'lmagan. Ushbu yozuvlarda asosiy e'tibor ma'noni ifodalashga qaratilgan bo'lib, pauza va ohanglarni ko'rsatadigan maxsus belgilar yetarli darajada ishlatilmagan.

Biroq, matnni o'qish va tushunishni osonlashtirish zarurati bilan dastlabki tinich belgilar paydo bo'la boshladi. Qadimgi yunon va lotin matnlarida masalan, nuqta, kichik chiziq va markaziy nuqta kabi belgilar ishlatilgan. Ular o'qish jarayonida pauzalarni, so'zlar orasidagi ajratmalarni va gapning tugashini bildirgan. Shu bilan birga, ayrim belgilar faqat talaffuzni eslatish yoki so'zlar bo'g'inini ko'rsatish maqsadida ishlatilgan.

O'rta asrlarda cherkov yozuvlarida punktuatsiyaga alohida e'tibor qaratildi. Qo'l yozmalarida va diniy matnlarda nuqta va kichik belgilar matnni o'qish va talaffuz qilishni osonlashtirish uchun ishlatilgan. Shu davrda punktuatsiya tizimi rivojlanib, nuqta, vergul, ikki nuqta va so'roq belgisi shakllandi. Bu belgilarining qo'llanishi kitoblarni o'qish va tushunishni sezilarli darajada soddalashtirdi. Shunday qilib, qadimgi yozuvlarda tinich belgilarining paydo bo'lishi matnni tushunish va o'qish jarayonini

yengillashtirish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lib, ular dastlab oddiy vizual yoki fonetik belgilardan iborat bo'lgan. Keyinchalik bu belgilar tizimli va standartlashgan punktuatsiya tizimiga aylanib, yozma nutqning ajralmas qismiga aylandi.

Zamonaviy punktuatsiya tizimi yozma nutqni aniq, izchil va tushunarli ifodalash uchun ishlab chiqilgan belgilarining majmuasidir. Bu tizim tarixiy rivojlanish jarayonida qadimgi va o'rta asr punktuatsiya tajribalaridan kelib chiqqan bo'lib, bosma matnlarning paydo bo'lishi bilan o'zining shakllangan va standartlashgan ko'rinishiga ega bo'ldi.

Bosma kitoblar davrida (XV asr) matnni o'qish va tushunishni osonlashtirish uchun nuqta, vergul, ikki nuqta, so'roq belgisi va undov belgisi muntazam ishlatiladigan bo'ldi. Shu davrda belgilar o'qish ritmi va talaffuzga mos ravishda joylashtirildi. Bu davrda punktuatsiya qoidalari hali mukammal bo'lmasa-da, ular yozma nutqni mantiqan ajratish va tushunarli qilishga xizmat qilgan.

XVII–XVIII asrlarda tilshunoslik va nashriyot ishlarining rivojlanishi punktuatsiya tizimini yanada standartlashtirdi. Turli tillarda, shu jumladan o'zbek tilida ham, yozma nutqni aniq ifodalash uchun tinich belgilarining aniq qo'llanilishi belgilandi. Nuqta gapni tugatishda, vergul bo'g'inlarni ajratishda, so'roq belgisi savolni ifodalashda, undov belgisi esa his-tuyg'uni yetkazishda ishlatila boshlandi.

XX asrda punktuatsiya tizimi yanada mukammallashti. O'zbek tilida esa tinich belgilarining qo'llanilishi milliy til me'yorlariga moslashtirilib, matnni tushunish, ohang va ma'noni aniq yetkazish imkoniyatini oshirdi. Shu bilan birga, zamonaviy punktuatsiya tizimi ilmiy, rasmiy, publitsistik va badiiy uslublarda ham mos ravishda ishlatiladi. Zamonaviy punktuatsiya tizimi qadimgi va o'rta asr punktuatsiya tajribasidan rivojlanib, bosma matnlar davrida shakllangan va standartlashgan. U yozma nutqning aniqligi, tushunarligi va estetik ko'rinishini ta'minlaydi hamda nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega.

Tinish belgilarining asosiy vazifasi yozma nutqda gaplar, bo'g'inlar va so'zlarni ajratish orqali matnning ma'nosini aniq va tushunarli ifodalashdan iborat. Har bir tinish belgisi o'ziga xos ma'noni, pauza va ohangni ifodalashga xizmat qiladi. Tinish belgilarining noto'g'ri ishlatilishi matn mazmunini buzishi, tushunmovchilik va chalkashliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu bois tinish belgilarining turlari va ularning qoidalarini mukammal bilish yozma nutq madaniyatining muhim qismi hisoblanadi.

Tinish belgilarini asosiy turlarga ajratish mumkin:

Nuqta (.) – gapning yakunlanishini bildiradi va qisqartmalarda ishlatiladi. Nuqta matnni mantiqan ajratib, o'quvchiga fikrning tugaganini ko'rsatadi.

Masalan: Men maktabga bordim.

Vergul (,) – gap ichidagi bo'g'inlarni, so'z birikmalarini va parallel tushunchalarni ajratadi. Shuningdek, kirish so'zlari va qo'shimcha iboralarni ajratishda ham ishlatiladi.

Masalan: Haqiqatdan ham, bu mavzu juda qiziqarli.

Nuqtali vergul (;) – murakkab gaplarda bog'langan mustaqil gaplarni ajratadi. Bu belgi o'qish ritmini tartibga solishga xizmat qiladi.

Masalan: U darsga keldi; lekin uy vazifasini bajarmadi.

Ikki nuqta (:) – oldingi so'z yoki iboradan keyin izoh, misol, sanab o'tiladigan elementlar kelishini bildiradi.

Masalan: Men uch narsani eslab qolishim kerak edi: daftar, ruchka va kitob.

So'roq belgisi (?) – savol ifodalovchi gap oxirida qo'yiladi va matnga o'quvchining e'tiborini jalb qiladi.

Masalan: Siz bugun darsga kelasizmi?

Undov belgisi (!) – hayrat, quvonch, g'azab, qo'rqish yoki boshqa kuchli his-tuyg'ularni ifodalaydi.

Masalan: Voy, bu qanday go'zal manzara!

Qavs (()) – matnga qo'shimcha tushuntirish, izoh yoki ma'lumot berish uchun ishlatiladi.

Masalan: Kitob (yangi nashr) juda qiziqarli edi.

Tire (—) – gap ichida keskin o'tkazish, qo'shimcha fikr yoki bevosita murojaatlarni ajratish uchun ishlatiladi.

Masalan: Men boraman — u esa qoladi.

Qo'shtirnoq (" ") – matnda bevosita nutq, sitata yoki so'zlarni ajratish uchun ishlatiladi.

Masalan: U dedi: "Men ertaga kelaman."

Uch nuqta (...) – gapning to'liq tugaganini yoki fikr davom etishini bildiradi.

Masalan: Men o'ylayapman... lekin aniq emas.

Shuningdek, tinish belgilarining vazifasi nafaqat gaplarni ajratishdan iborat. Ular matnga ohang, ritm va ifoda boyligini beradi, o'quvchiga fikrni to'g'ri tushunish imkoniyatini yaratadi. Har bir belgi yozma nutqning aniqligi va mantiqiy izchilligini ta'minlaydi.

1-mashq. Har bir tinish belgisining vazifasini izohlang. Quyidagi gaplarda tinish belgilarining qo'llanish sababini tushuntiring:

Men bilamanki, u albatta keladi.

U shunday dedi: "Men ertaga yo'lga chiqaman."

Voy, bu juda ajoyib!

2-mashq. Gap oxiriga mos ravishda nuqta, so'roq yoki undov belgisi qo'ying va sababini izohlang. Berilgan gaplarni turiga qarab mos tinish belgisi bilan yakunlang:

Sen bugun darsga kelasiz

Bu qanday go'zal manzara

Siz kitobni o'qidingiz

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Punktuatsiya nima?
2. Punktuatsiya atamasi qaysi tildan olingan?
3. Qadimgi yozuvlarda tinish belgilaridan foydalanilganmi?
4. Punktuatsiya qachon shakllana boshlagan?
5. Tinish belgilarining asosiy vazifasi nimadan iborat?
6. Nuqta qanday hollarda qo'llanadi?
7. Vergulning vazifasi nima?
8. Ikki nuqta qachon ishlatiladi?
9. Nuqtali vergul qanday vazifani bajaradi?
10. So'roq belgisi qaysi gaplarda ishlatiladi?
11. Undov belgisi nimani ifodalaydi?
12. Tire qanday hollarda qo'llanadi?
13. Qavsning vazifasi nimadan iborat?
14. Qo'shtirnoq qachon ishlatiladi?
15. Punktuatsiya yozma nutqda qanday ahamiyatga ega?
16. Tinish belgilarining noto'g'ri qo'llanishi nimaga olib keladi?
17. Punktuatsiya nutq madaniyatiga qanday ta'sir qiladi?
18. Punktuatsion xatolar qanday turlarga bo'linadi?
19. Tinish belgilarining tarixiy rivojlanishi qanday kechgan?
20. To'g'ri punktuatsiya nima uchun muhim?

2.2. Punktuatsiya – fikrni yozma mukammal ifodalash vositasi.

Reja:

1. Punktuatsiyaning mohiyati va yozma nutqdagi o'rni
2. Tinish belgilarining fikrni aniq va tushunarli ifodalashdagi ahamiyati
3. Punktuatsiya qoidalariga rioya qilishning nutq madaniyatidagi roli

Tayanch so'z va iboralar: punktuatsiya, tinish belgisi, yozma nutq, mazmun, ifoda, grammatik tuzilish, sintaksis, ohang, mantiq, nutq madaniyati

Puntuatsiya – bu yozma nutqni tartibga soluvchi, fikrni aniq, ravon va tushunarli ifodalashga xizmat qiluvchi muhim vositadir. U tilning grafik tizimiga kirib, so'zlar va gaplar o'rtasidagi grammatik hamda ma'no munosabatlarini ifodalashda bevosita ishtirok etadi. Tinish belgilarisiz yozilgan matn ko'pincha chalkash, noaniq va o'quvchi uchun qiyin qabul qilinadigan bo'lib qoladi. Shu sababli punktuatsiya yozma nutqning ajralmas qismi hisoblanadi.

Puntuatsiyaning mohiyati, avvalo, fikrni bo'laklash, tartiblash va ohangni yozma shaklda ifodalash bilan belgilanadi. Og'zaki nutqda inson fikrini turli pauzalar, ohang o'zgarishlari, urg'u orqali yetkazadi. Yozma nutqda esa aynan shu vazifani tinish belgilar bajaradi. Masalan, nuqta fikrning tugallanganini bildirsa, vergul gap ichidagi qismlarni ajratadi, so'roq va undov belgilar esa nutqning hissiy hamda maqsadga yo'naltirilgan tomonlarini ifodalaydi. Demak, punktuatsiya yozuvda "ko'rinmas ohang" vazifasini bajaradi. Yozma nutqda punktuatsiyaning o'rni nihoyatda muhimdir. U matnning mantiqiy tuzilishini ta'minlaydi, fikrlar o'rtasidagi bog'lanishni aniq ko'rsatadi hamda o'quvchining matnni to'g'ri tushunishiga yordam beradi. Ayniqsa, murakkab gaplarda tinish belgilarining o'rni yanada ahamiyatli bo'lib, ular gap qismlarining o'zaro munosabatini ochib beradi. To'g'ri qo'llangan punktuatsiya matnni o'qishni osonlashtiradi, noto'g'ri qo'llanishi esa mazmun buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, punktuatsiya nutq

madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Savodli yozish nafaqat grammatik qoidalarga rioya qilishni, balki tinish belgilarini o'rinli qo'llashni ham talab etadi. Har bir yozuvchi yoki o'quvchi o'z fikrini aniq va ta'sirchan yetkazishni istasa, punktuatsiya qoidalarini puxta egallashi zarur. Punktuatsiya yozma nutqning aniqligi, mantiqiyliги va ifodaviyligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir. U orqali inson o'z fikrini mukammal, tushunarli va ta'sirli tarzda ifoda eta oladi.

Yozma nutq inson tafakkurining yozuv orqali ifodalanish shakli bo'lib, unda fikrning aniqligi va ravonligi muhim o'rin tutadi. Ana shu jarayonda tinish belgilarining ahamiyati beqiyosdir. Tinish belgilar matndagi so'z va gaplarni tartibga soladi, ularning o'zaro bog'lanishini ko'rsatadi hamda fikrning mazmunini to'g'ri anglashga xizmat qiladi. Agar matnda tinish belgilar to'g'ri qo'llanilmasa, eng oddiy fikr ham chalkash va noto'g'ri tushunilishi mumkin.

Tinish belgilarining asosiy vazifalaridan biri – fikrni bo'laklarga ajratish va ularni mantiqiy jihatdan tartiblashdir. Masalan, vergul gap ichidagi alohida bo'laklarni ajratib, ularning o'zaro munosabatini ko'rsatadi. Nuqta esa fikrning tugallanganini bildiradi va keyingi gapga o'tish zarurligini anglatadi. Shu tariqa, har bir tinish belgisi o'ziga xos vazifani bajarib, matnning umumiy tuzilishini shakllantiradi. Bundan tashqari, tinish belgilar yozma nutqda ohang va hissiyotni ifodalashda ham muhim rol o'ynaydi. Og'zaki nutqda inson o'z fikrini ohang, pauza va urg'u orqali yetkazsa, yozma nutqda bu vazifani tinish belgilar bajaradi. Masalan, so'roq belgisi savol ohangini, undov belgisi esa hayajon, ajablanish yoki buyruqni ifodalaydi. Bu esa o'quvchiga muallifning maqsadini to'g'ri anglash imkonini beradi.

Tinish belgilarining yana bir muhim jihati – ular fikr aniqligini ta'minlaydi. Ayrim hollarda bir xil so'zlardan tuzilgan gap turlicha tinish belgilar bilan yozilganda butunlay boshqa ma'no kasb etishi mumkin. Demak, tinish belgilar faqat texnik vosita emas, balki mazmunni belgilovchi muhim omildir.

Shu bilan birga, tinish belgilar nutq madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. To'g'ri qo'llangan punktuatsiya yozma nutqning savodxonligini ko'rsatadi, muallifning fikrlash darajasi va ifoda mahoratini namoyon etadi. Aksincha, tinish belgilaridagi xatolar matnning ta'sirchanligini pasaytiradi va o'quvchida noto'g'ri taassurot uyg'otadi. Tinish belgilar fikrni aniq, ravon va tushunarli ifodalashda muhim vosita bo'lib, ular orqali yozma nutq mantiqiy, ifodali va mukammal shaklga ega bo'ladi.

Nutq madaniyati insonning fikrini to'g'ri, aniq va ta'sirchan ifodalash qobiliyatini namoyon etadi. Bu jarayonda nafaqat so'z boyligi va grammatik bilimlar, balki punktuatsiya qoidalariga rioya qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki yozma nutqning savodxonligi aynan tinish belgilarining o'rinli va to'g'ri qo'llanishi orqali ko'zga tashlanadi. Punktuatsiya qoidalariga amal qilish, avvalo, fikrning aniqligini ta'minlaydi. Har bir tinish belgisi gap ichidagi so'zlar va bo'laklar o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi, fikrni tartibga soladi. Agar yozuvchi tinish belgilarini e'tiborsiz qoldirsa yoki noto'g'ri qo'llasa, matnning mazmuni buzilishi, hatto butunlay boshqa ma'no anglashilishi mumkin. Shu bois punktuatsiya savodxonlikning muhim mezonini hisoblanadi.

Nutq madaniyatida punktuatsiya ifodaning ravonligi va mantiqiyligini ham ta'minlaydi. To'g'ri qo'yilgan nuqta, vergul, tire yoki boshqa belgilar matnni o'qishni osonlashtiradi, fikrlar o'rtasidagi bog'lanishni ravshan ko'rsatadi. Bu esa o'quvchining matnni tez va to'g'ri tushunishiga yordam beradi. Aksincha, noto'g'ri yoki ortiqcha qo'llangan tinish belgilar matnni og'irlashtiradi va o'qish jarayonini qiyinlashtiradi. Punktuatsiya yozma nutqda ohang va hissiy rang-baranglikni ifodalashga xizmat qiladi. Nutq madaniyati faqat ma'lumot yetkazish bilan cheklanmaydi, balki muallifning munosabati, hissiyoti va uslubini ham aks ettiradi. Tinish belgilar bu jarayonda muhim vosita bo'lib, ular orqali yozuvchi o'z fikriga urg'u beradi, ta'sirchanlikni oshiradi.

Punktuatsiya qoidalariga rioya qilish shaxsning umumiy madaniy saviyasini ham ko'rsatadi. Savodli yozilgan matn muallifning bilimli, e'tiborli va mas'uliyatli ekanini bildiradi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy va ommaviy matnlarda punktuatsiya qoidalariga qat'iy amal qilish talab etiladi, chunki bunday matnlarda aniqlik va tushunarlilik birinchi o'rinda turadi. Punktuatsiya qoidalariga rioya qilish nutq madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, u yozma nutqning aniqligi, ravonligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. To'g'ri qo'llangan tinish belgilar orqali inson o'z fikrini mukammal va madaniyatli tarzda ifoda eta oladi.

1-mashq. Quyidagi mavzuda 4–5 gapdan iborat kichik matn tuzing va tinish belgilarini to'g'ri qo'llang:

“Kitob – bilim manbai”

2-mashq. Berilgan gaplarni punktuatsiya qoidalariga muvofiq qayta yozing:

Kitob bilim manbai uni ko'p o'qish kerak

U dedi men ertaga kelaman

Bahor keldi tabiat uyg'ondi qushlar sayray boshladi.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Punktuatsiya nima?
2. Punktuatsiya qaysi til hodisasi bilan bog'liq?
3. Tinish belgilarining asosiy vazifasi nimadan iborat?
4. Punktuatsiya yozma nutqda qanday rol o'ynaydi?
5. Vergul qanday hollarda qo'llaniladi?
6. Nuqta qanday vazifani bajaradi?
7. So'roq belgisi qayerlarda ishlatiladi?
8. Undov belgisi qanday ma'noni ifodalaydi?
9. Punktuatsiya va sintaksis o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
10. Tinish belgilarisiz matn qanday bo'ladi?
11. Punktuatsiya fikr aniqligiga qanday ta'sir qiladi?

12. Yozma nutqda ohang qanday ifodalanadi?
13. Murakkab gaplarda punktuatsiya qanday qo'llanadi?
14. Qaysi tinish belgisi fikr tugallanganini bildiradi?
15. Ikki nuqta qachon ishlatiladi?
16. Tire belgisi qanday vazifani bajaradi?
17. Qavs qaysi ma'lumotlarni ajratishda ishlatiladi?
18. Punktuatsiya qoidalariga amal qilinmasa nima yuz beradi?
19. Nutq madaniyatida punktuatsiyaning o'rni qanday?
20. Punktuatsiya yozma fikrni qanday mukammallashtiradi?

Qoidabuzarlklar, tinish belgilarining e'tiborsiz qo'llanishi yoki umuman qo'llanmasligi kommunikativ samaradorlikni pasaytiradi, ba'zan esa noto'g'ri talqinlarga sabab bo'ladi. Shu bois punktuatsiya qoidalarini chuqur o'zlashtirish va amaliyotda qo'llash har bir savodli shaxs uchun muhim vazifa hisoblanadi. Punktuatsiya yozma nutqning tashkiliy, mantiqiy va estetik jihatlarini ta'minlovchi muhim tizim bo'lib, u nutq madaniyatining ajralmas elementi sifatida har qanday yozma kommunikatsiyada yetakchi o'rin egallaydi.

Yozma nutqda tinish belgilarining qo'llanishi bevosita gapning sintaktik tuzilishiga bog'liq bo'lib, ular fikrning grammatik va mazmuniy chegaralarini aniq belgilashga xizmat qiladi. Gap tuzilishiga ko'ra sodda, murakkab hamda qo'shma gaplar farqlanadi va har bir turda tinish belgilarining qo'llanish tamoyillari o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Shu jihatdan punktuatsiya sintaksis bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Sodda gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi asosan gapning tugallanganlik darajasi va undagi sintaktik birliklarning o'zaro munosabatiga qarab belgilanadi. Bunday gaplarda nuqta, so'roq va undov belgilarining qo'llanishi fikrning maqsadiga ko'ra aniqlanadi. Masalan, darak gap oxirida nuqta qo'yilsa, so'roq gapda so'roq belgisi, hissiy-ekspressiv ohang kuchli bo'lgan gaplarda esa undov belgisi ishlatiladi. Shuningdek, sodda gap tarkibida uyushiq bo'laklar ishtirok etsa, ular orasida vergul qo'llanadi, bu esa fikrni bo'laklarga ajratib, tushunishni osonlashtiradi.

Murakkab gaplarda tinish belgilarining vazifasi yanada kengayadi, chunki bunday gaplar bir nechta predikativ birliklardan tashkil topadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda bosh va ergash gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatishda vergul asosiy vosita hisoblanadi. Masalan, sabab, shart, payt, maqsad kabi ergash gaplar bosh gapdan odatda vergul bilan ajratiladi. Bu ajratish sintaktik chegarani belgilabgina qolmay, gapning mantiqiy tuzilishini ham aniqlashtiradi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda esa tinish belgilarining tanlanishi gaplar o'rtasidagi semantik munosabatga bog'liq bo'ladi. Agar

gaplar o'zaro yaqin bog'langan bo'lsa, vergul qo'llanadi; agar ular orasidagi bog'liqlik kuchsizroq yoki izohlovchi xarakterda bo'lsa, nuqtali vergul yoki tire ishlatiladi. Masalan, izohlash, qarama-qarshilik yoki kutilmagan natija ifodalanganda tire qo'yilishi mumkin. Bu esa tinish belgilarining nafaqat grammatik, balki semantik vazifaga ham ega ekanligini ko'rsatadi.

Ko'chirma gapli konstruksiyalarda tinish belgilarining qo'llanishi alohida tartibga ega. Muallif gapi va ko'chirma gap o'rtasidagi munosabat vergul, ikki nuqta, tire va qo'shtirnoq yordamida ifodalanadi. Bu belgilar nutq subyektlari o'rtasidagi chegarani aniqlashtirib, matnning strukturaviy ravshanligini ta'minlaydi.

Dialogik nutqda ham tinish belgilarining o'rni muhim bo'lib, har bir replika odatda tire bilan ajratiladi. Bu usul nutq ishtirokchilarining almashinuvini ko'rsatadi va matnni o'qishni osonlashtiradi. Gap tuzilishiga ko'ra tinish belgilarining qo'llanishi yozma nutqning mantiqiyliigi va aniqligini ta'minlovchi muhim omildir. Har bir sintaktik birlikning o'ziga xos punktuatsion talablari mavjud bo'lib, ularga rioya qilish yozma nutq madaniyatining yuqori darajada shakllanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy jamiyatda yozma nutq kommunikatsiyaning eng asosiy vositalaridan biriga aylanib bormoqda. Axborot almashinuvi tezlashgan, matnlar hajmi va ko'lami kengaygan hozirgi davrda punktuatsiya nafaqat grammatik vosita, balki samarali aloqa va aniq fikr ifodasini ta'minlovchi muhim tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy va ommaviy axborot vositalarida tinish belgilarining to'g'ri qo'llanishi matnning aniqligi, mantiqiyliigi va tushunarililigini belgilaydi. Punktuatsiyaning zamonaviy yozma nutqdagi ahamiyati, avvalo, fikrni strukturaviy jihatdan tartibga solish bilan izohlanadi. Tinish belgilarining o'rinli qo'llanishi gaplar va ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatni aniq ko'rsatib, o'quvchining matnni tez va to'g'ri anglashiga yordam beradi. Shu bilan birga, punktuatsiya intonatsion xususiyatlarni ham qisman aks ettirib, yozma nutqqa ohang va

ritm bag'ishlaydi. Bu esa ayniqsa publitsistik va badiiy matnlarda katta ahamiyat kasb etadi.

Biroq zamonaviy yozma nutqda punktuatsiya bilan bog'liq bir qator dolzarb muammolar ham kuzatilmoqda. Eng avvalo, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida qisqartirilgan, soddalashtirilgan va ba'zan qoidalarga zid yozish uslubi ommalashdi. Ko'plab foydalanuvchilar tinish belgilarini e'tiborsiz qoldiradi yoki ularni noto'g'ri qo'llaydi, bu esa matn mazmunining noaniq yoki noto'g'ri talqin qilinishiga olib keladi. Ayniqsa, vergul va tire kabi belgilarni o'rinli ishlatmaslik fikrning mantiqiy tuzilishini buzadi.

Yana bir muhim muammo – punktuatsiya qoidalarining yetarli darajada o'zlashtirilmaganligi bilan bog'liq. Ta'lim jarayonida nazariy bilimlar berilgan bo'lsa-da, ularni amaliy qo'llash ko'nikmasi hamma hollarda ham yetarli darajada shakllanmaydi. Natijada yozma nutqda turli punktuatsion xatolar uchraydi, bu esa nutq madaniyati darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, zamonaviy matnlar turining xilma-xilligi (elektron xatlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar postlari) punktuatsiya me'yorlariga nisbatan erkin yondashuvni yuzaga keltirmoqda. Ba'zi hollarda bu erkinlik stilistik vosita sifatida xizmat qilsa-da, me'yoriy qoidalardan chekinish umumiy savodxonlikka putur yetkazishi mumkin. Zamonaviy yozma nutqda punktuatsiya fikrni aniq, mantiqiy va ta'sirchan ifodalashning muhim vositasi bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, uning to'g'ri qo'llanishi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun ta'lim sifatini oshirish, amaliy mashg'ulotlarni kuchaytirish va yozma nutqqa nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirish zarur.

1-mashq. Quyidagi matnda tinish belgilarini belgilang va izoh bering:

Aleksandr KUPRIN

Minnatli non

(Hikoya)

– Sudlanuvchi, sizga qoidaga binoan oxirgi so'z beriladi, – dedi, toliqqan ko'zlarini arang ochib, loqayd bir ohangda sud raisi. – O'z qilmishingizga oydinlik kiritish yoki o'zingizni oqlash uchun yana nimalarni qo'shimcha qilolasiz?

Ayblanuvchi bu murojaatdan so'ng bexosdan o'rnidan sapchib turdi va asabiy bir holatda uzun, ingichka barmoqlari bilan sudlanuvchi kursisini to'sib turgan panjarani mahkam ushlab oldi. U hadiksirab, ko'zlarida aks etib turgan qo'rquvni yashirishga harakat qilayotgan ko'rimsizgina, ozg'in kishi edi. Uning oq oralab qolgan siyrak soch-soqoli va oppoq kiprigi bo'zdek oqargan rangini xuddi kamqonlik kasaliga chalingan bemor kabi yanada xastahol qilib ko'rsatardi... U o'zining uzoq qarindoshi bo'lgan graf Vensepolskiyning uyida yashab turib, 23 yanvardan 24 yanvarga o'tar kechasi oldindan o'ylangan reja asosida uning xonadoniga qasddan o't qo'yganlikda ayblanmoqda edi. Tibbiy ekspertiza ayblanuvchining aqliy-ruhiy sifatlarini o'rganib, me'yor holda ekanini ma'lum qilgan. Xulosaga esa uning asab tizimidagi ba'zi zo'riqishlar tufayli ichki hissiyotlarini tutib turish holatining zaifligi, kutilmaganda ko'zyosh qilishga moyilligi borligi kabi jihatlar qayd etilgandi.

Ayblanuvchi shu paytgacha davom etayotgan ayblov ishining muhokamasiga aralasholmay, beparvo, go'yo bu jarayonda ishtirok ham etmayotgandek jimgina o'tirgan edi. Rasman tarzda olib borilayotgan sud yig'ilishidagi o'ta dabdabali vaziyat, sudyalarning o'ziga xos liboslari, ustiga tilla suv yuritilgan ipdan tayyorlangan popukli, qalin qizil movut yopilgan sud stolining ko'rinishi, ikki xil to'q rangda tantanavor bezatilgan keng zal va uning devorlariga osib qo'yilgan mahobatli ramkali portretlar, sud zaliga yig'ilganlarning maxsus to'siq orqasini to'ldirib o'ta jiddiy o'tirishlari, nazoratchi nozirlar, kiborli sud maslahatchilari, sovuqqon prokurorning salobati, advokatning esa masalaga nisbatan qilayotgan bemazmun xulosasi va bularning barcha-barchasi ayblanuvchini butkul esankiratib qo'ygan edi. Uning nazarida go'yo u qandaydir bahaybat, qo'rqinchli mashinaning tishlari

orasida qolib ketgan-u, endi esa uni bir nafas bo'lsa-da to'xtatishga na bir inson va na biror iroda kuchi qodir emasdek edi, go'yo.

U himoyalovchi advokati nutq so'zlayotgan paytda bir necha bor shart o'rimidan turib: "Janobi advokat, siz umuman boshqa narsa haqida gapirayapsiz. Voqea sirayam unday bo'lgan emas. Keling, menga bir nafas imkon bering, qilgan aybim to'g'risida o'zim birma-bir so'zlab beray", demoqchi bo'lib chog'landi, ammo aytoilmadi. Unga so'z berib qolishlarini kutdi. Maboda unga so'z berilgudek bo'lsa, shu zahoti uning o'zi bo'lgan voqeaning barchasini aniq va tushunarli qilib so'zlab bermoqchi edi. U o'zining o'sha paytdagi ruhiy iztiroblari, o'y-xayollari, o'zidan o'zga birov tasavvur qilishi qiyin bo'lgan barcha ichki kechinmalarigacha bayon qilib bermoqchi bo'ldi. Lekin harakatga tushib ketgan bu beayov qo'rqinchli mashinaning tinimsiz befarq aylanayotgan g'ildiraklarini to'xtatishga uning jur'ati yetmadi.

Rus tilidan Dostonbek ABDURAHMONOV tarjimai

2-mashq (ijodiy tuzish)

Quyidagi so'zlardan foydalanib, kamida 3 ta murakkab gap tuzing va ularda tinish belgilarini to'g'ri qo'llang: punktuatsiya, nutq, aniqlik, qoida, sintaksis

3-mashq (murakkab konstruktsiya)

Quyidagi topshiriqni bajaring:

1 ta qo'shma gap

1 ta ko'chirma gap

1 ta undov gap

1 ta so'roq gap

Tuzing va har birida tinish belgilarining qo'llanish sababini yozma izohlang.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Punktuatsiya nima va u til tizimida qanday o'rin tutadi?
2. Punktuatsiyaning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Tinish belgilarining sintaktik funksiyasi nimada namoyon bo'ladi?
4. Punktuatsiya va intonatsiya o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
5. Vergulning qo'llanish qoidalarini murakkab gaplar misolida tushuntiring.
6. Nuqtaning qo'llanishi qaysi holatlarda majburiy hisoblanadi?
7. Tire va chiziqcha o'rtasidagi farq nimada?
8. Nuqtali vergul qaysi vaziyatlarda ishlatiladi?
9. Qavsning yozma nutqdagi vazifasi qanday?
10. So'roq va undov belgilarining stilistik xususiyatlari nimadan iborat?
11. Punktuatsion me'yorlarning buzilishi qanday tushunmovchiliklarga olib keladi?
12. Uyushiq bo'lakli gaplarda tinish belgilarining o'rni qanday?
13. Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining qo'llanish tartibini izohlang.
14. Dialogik nutqda punktuatsiyaning o'ziga xosligi nimada?
15. Qaysi hollarda vergul qo'yilmaydi? Misollar bilan tushuntiring.
16. Punktuatsiya qoidalarining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
17. Murakkab qo'shma gaplarda tinish belgilarini tanlash mezonlari qanday?
18. Punktuatsiya nutq madaniyati bilan qanday bog'liq?
19. Matn mazmunini aniqlashtirishda tinish belgilarining roli qanday?
20. Zamonaviy yozma nutqda punktuatsion xatolarning ko'payish sabablari nimada?

2.4. **Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi (nuqta, so'roq, undov, ko'p nuqta).**

Reja:

1. Gapning maqsadiga ko'ra tinish belgilarining qo'llanishi
2. Har bir tinish belgisining grammatik va intonatsion roli
3. Amaliy nutqda uchraydigan punktuatsion xatolar

Tayanch so'z va iboralar: nuqta, so'roq belgisi, undov belgisi, ko'p nuqta, gap oxiri, darak gap, so'roq gap, undov gap, intonatsiya, pauza, fikr tugallanishi, hissiylik, mantiqiy yakun, yozma nutq, punktuatsiya, sintaksis, ifoda aniqligi, nutq madaniyati, stilistik vosita, kommunikativ maqsad

Yozma nutqda fikrning aniq, mantiqiy va ta'sirchan ifodalanishi ko'p jihatdan gapning maqsadiga mos tinish belgilarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Tilshunoslikda gaplar kommunikativ maqsadiga ko'ra darak, so'roq va undov gaplarga ajratiladi. Har bir gap turi o'ziga xos intonatsion, semantik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar yozma nutqda aynan tinish belgilar orqali ifodalanadi. Shu sababli gapning maqsadini to'g'ri aniqlash punktuatsiyaning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Darak gaplar voqea-hodisa yoki fikrni xolis bayon qilishga xizmat qiladi va odatda nuqta bilan yakunlanadi. Bunday gaplarda asosiy e'tibor axborotni aniq yetkazishga qaratiladi. So'roq gaplar esa ma'lum bir savolni ifodalab, javob talab qiladi va gap oxirida so'roq belgisi qo'llanadi. Bu turdagi gaplarda intonatsiya ko'tarinki bo'lib, yozuvda aynan so'roq belgisi orqali aks ettiriladi. Undov gaplar esa hissiy holat, hayajon, buyruq yoki undash ma'nolarini bildiradi va undov belgisi bilan tugallanadi. Bunday gaplar nutqqa emotsional rang bag'ishlaydi.

Gapning maqsadiga ko'ra tinish belgilarining qo'llanishi nafaqat grammatik to'g'rilikni, balki nutqning ta'sirchanligini ham ta'minlaydi. Masalan, oddiy darak gapni undov belgisi bilan ifodalash orqali muallif fikrga

kuchli hissiy urg'u berishi mumkin. Yoki ba'zi hollarda so'roq shaklidagi gaplar aslida ritorik ma'noni ifodalab, javob talab qilmasligi ham mumkin. Bu esa tinish belgilarining stilistik imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy yozma nutqda, ayniqsa, elektron muloqotlarda bu belgilar ko'pincha noto'g'ri yoki ortiqcha qo'llanadi. Masalan, bir nechta undov yoki so'roq belgilarining ketma-ket ishlatilishi (!!, ???) nutqning rasmiyligini pasaytiradi va me'yoriy qoidalarga zid hisoblanadi. Shu bois gapning maqsadiga mos ravishda tinish belgilarini me'yor asosida qo'llash yozma nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichidir. Gapning maqsadiga ko'ra tinish belgilarini to'g'ri qo'llash yozma nutqning aniqligi, mantiqiyli va ifodaviyligini ta'minlaydi. Bu esa har bir yozuvchi va o'quvchidan punktuatsiya qoidalarini chuqur bilish va ongli ravishda qo'llashni talab etadi.

Gapning maqsadiga ko'ra tinish belgilarining qo'llanishi

-jadval

Gap turi	Maqsadi	Tinish belgisi	Xususiyati	Misol
Darak gap	Axborot berish, bayon qilish	Nuqta (.)	Fikr xolis va tugallangan holda ifodalanadi	Bugun dars bo'ldi.
So'roq gap	Savol berish, javob talab qilish	So'roq belgisi (?)	Intonatsiya ko'tarinki bo'ladi	Sen bu kitobni o'qidingmi?
Undov gap	Hissiy holat, buyruq, undash	Undov belgisi (!)	Emotsional-ekspressiv mazmun kuchli	Voy, naqadar go'zal!

Puntuatsiya tizimi yozma nutqda grammatik tuzilmani aniq ifodalash va og'zaki nutqqa xos intonatsion xususiyatlarni aks ettirishda muhim vosita hisoblanadi. Har bir tinish belgisi muayyan sintaktik vazifani bajarish bilan birga, nutqning ohangini, pauza darajasini va emotsional rangini ham ifodalaydi. Shu bois tinish belgilarini ikki jihatdan — grammatik va intonatsion nuqtai nazardan tahlil qilish muhimdir.

Grammatik jihatdan tinish belgilar gapning tarkibiy qismlarini ajratadi, ularning o'zaro bog'lanishini ko'rsatadi va sintaktik chegaralarni belgilaydi. Masalan, nuqta gapning tugallanganligini bildirsa, vergul gap ichidagi bo'laklar yoki soddaga ajratadi. Nuqtali vergul esa o'zaro mazmunan yaqin, ammo grammatik jihatdan nisbatan mustaqil qismlarni bog'lashda ishlatiladi. Ikki nuqta izohlash, umumlashtirish yoki sanashdan oldin qo'llanib, keyingi fikrning avvalgisiga munosabatini aniq ko'rsatadi. Tire esa ko'pincha qarama-qarshilik, izoh yoki keskin o'zgarishni ifodalash uchun xizmat qiladi. Intonatsion jihatdan esa tinish belgilar nutqdagi pauza, urg'u va ohangni yozma shaklda aks ettiradi. Masalan, vergul qisqa pauzani bildirsa, nuqta nisbatan uzun to'xtamni ifodalaydi. So'roq belgisi ohangning ko'tarilishini, undov belgisi esa kuchli hissiylik va urg'uni ko'rsatadi. Ko'p nuqta esa fikrning tugallanmaganligi, ikkilanish yoki davomiylikni anglatib, o'quvchini muayyan ruhiy holatga yo'naltiradi.

Shuningdek, tinish belgilarining grammatik va intonatsion vazifalari o'zaro uzviy bog'liq. Ya'ni, har bir grammatik ajratish ma'lum darajada intonatsion ajratishni ham talab qiladi. Masalan, ergash gapning vergul bilan ajratilishi nafaqat sintaktik chegarani bildiradi, balki o'qishda ohangning qisqa pasayishini ham taqozo etadi. Bu esa yozma nutqni o'qishda tabiiylik va ravonlikni ta'minlaydi. Yozma nutqda tinish belgilarining bu ikki tomonlama vazifasini to'g'ri anglash muhim ahamiyatga ega. Chunki faqat grammatik qoidalarga amal qilish yetarli emas, balki nutqning ohangdorligi va ta'sirchanligini ham hisobga olish zarur. Aks holda, matn sun'iy yoki quruq ko'rinish olishi mumkin. Har bir tinish belgisi yozma nutqda grammatik tartibni saqlash va intonatsion ifodani ta'minlash vazifasini birgalikda bajaradi. Ularning o'rinli qo'llanishi nutqning aniqligi, ravonligi va estetik qiymatini oshiradi.

Tinish belgilarining grammatik va intonatsion roli

-jadval

Tinish belgisi	Grammatik roli	Intonatsion roli	Misol
Nuqta (.)	Gap tugallanganini bildiradi	Kuchli pauza, ohang pasayadi	Bugun dars tugadi.
Vergul (,)	Gap bo'laklarini ajratadi	Qisqa pauza	Men kitob, daftar oldim
Nuqtali vergul (:)	Mustaqil qismlarni ajratadi	O'rta pauza	U keldi; men esa ketdim
Ikki nuqta (:)	Izohlash, sanashdan oldin keladi	Pauza va ohang tayyorlovchi	Bir narsa muhim: vaqtni qadrlash
Tire (—)	Izoh, qarama-qarshilikni bildiradi	Keskin pauza, urg'u	Hayot — bu kurash
So'roq (?)	Savol ifodalaydi	Ohang ko'tariladi	Sen kelasizmi?
Undov (!)	Hissiylik, buyruq	Kuchli urg'u, hayajon	Voy, qanday go'zal!
Ko'p nuqta (...)	Tugallanmagan fikr	Cho'zilgan pauza, ikkilanish	Men hali... bilmayman

Yozma nutqda punktuatsiya qoidalariga rioya qilmaslik turli xil xatolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu xatolar nafaqat matnning tashqi ko'rinishiga, balki uning mazmuni va tushunilishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Amaliy nutqda, ayniqsa, kundalik yozishmalar, ijtimoiy tarmoqlar, o'quv ishlari va hatto rasmiy matnlarda ham punktuatsion xatolar keng uchrab turadi. Ularni tizimli ravishda tahlil qilish yozma nutq madaniyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Eng ko'p uchraydigan xatolardan biri — vergulni noto'g'ri qo'llash yoki umuman qo'ymaslikdir. Ko'plab yozuvchilarda ergash gaplarni bosh gapdan ajratishda, uyushiq bo'laklar orasida yoki kirish so'zlardan keyin vergul qo'yish qoidalari yetarlicha shakllanmagan. Natijada gapning sintaktik tuzilishi noaniq bo'lib qoladi. Masalan, "Agar vaqtim bo'lsa siznikiga boraman" kabi gapda vergulning yo'qligi fikrni o'qishda qiyinchilik tug'diradi.

Yana bir keng tarqalgan xato — gap oxiridagi tinish belgilarini noto'g'ri ishlatishdir. Ba'zan darak gaplar so'roq yoki undov belgisi bilan tugatiladi yoki aksincha, hissiy gaplar oddiy nuqta bilan cheklanadi. Bu esa

gapning kommunikativ maqsadini noto'g'ri ifodalashga olib keladi. Ayniqsa, elektron yozishmalarda bir nechta undov yoki so'roq belgilarini ketma-ket qo'llash (!!!, ???) me'yoriy qoidalarga zid hisoblanadi. Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining noto'g'ri qo'llanishi ham muhim muammolardan biridir. Muallif gapi va ko'chirma gap o'rtasidagi chegarani belgilashda qo'shtirnoq, vergul, ikki nuqta va tire kabi belgilar noto'g'ri ishlatiladi yoki tushirib qoldiriladi. Bu esa matnning strukturaviy aniqligini buzadi va o'quvchi uchun tushunmovchilik keltirib chiqaradi.

Shuningdek, nuqtali vergul va ikki nuqtaning o'rinli ishlatilmasligi ham kuzatiladi. Ko'pchilik bu belgilarni bir-biridan farqlamaydi yoki ularni umuman ishlatmaydi. Natijada murakkab gaplar ichidagi mazmuniy bog'lanishlar yetarli darajada ifodalanmaydi. Bu esa matnning mantiqiy izchilligiga putur yetkazadi.

Yana bir muhim jihat — tire va chiziqchening chalkashtirilishidir. Tire sintaktik va stilistik vazifani bajarsa, chiziqcha asosan so'z yasalishi va imlo bilan bog'liq. Ularning o'rin almashishi yozma nutqda qo'pol xatolik hisoblanadi.

Zamonaviy axborot makonida uchraydigan yana bir muammo — punktuatsion beparvolikdir. Ijtimoiy tarmoqlarda tinish belgilarini qo'ymaslik, gaplarni ajratmasdan yozish yoki ularni haddan tashqari ko'p ishlatish holatlari keng tarqalgan. Bu esa yozma nutqning savodxonlik darajasini pasaytiradi va kommunikativ samaradorlikni susaytiradi. Amaliy nutqda uchraydigan punktuatsion xatolar ko'pincha qoidalarni yetarli bilmaslik, e'tiborsizlik yoki noto'g'ri yozish odatlari bilan bog'liq. Ularni bartaraf etish uchun nazariy bilimlarni mustahkamlash, muntazam amaliy mashqlar bajarish va yozma nutqqa ongli yondashish zarur. Faqat shundagina punktuatsiya yozma nutq madaniyatining haqiqiy ko'rsatkichiga aylanishi mumkin.

1-mashq (ma'no farqlash)

Quyidagi gaplarni turli tinish belgilar bilan yozing va ma'nodagi farqni tushuntiring:

Sen kelding

Sen ketding

2-mashq (murakkab konstruktsiya)

Quyidagi topshiriqni bajaring:

1 ta darak gap (nuqta bilan)

1 ta so'roq gap (so'roq belgisi bilan)

1 ta undov gap (undov belgisi bilan)

1 ta tugallanmagan fikr (ko'p nuqta bilan)

Har bir gapda tinish belgisining qo'llanish sababini yozma izohlang.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Gap oxirida qo'llaniladigan tinish belgilarining asosiy turlari qaysilar?
2. Nuqta qaysi turdagi gaplarda ishlatiladi?
3. So'roq belgisi qanday sintaktik vazifani bajaradi?
4. Undov belgisi qaysi holatlarda qo'llanadi?
5. Ko'p nuqtaning asosiy ma'nolari nimalardan iborat?
6. Gap oxiridagi tinish belgisi fikrning qanday tugallanganini bildiradi?
7. Darak gap va undov gap o'rtasidagi farq qanday belgilanadi?
8. So'roq gaplarda intonatsiya qanday aks etadi?
9. Ko'p nuqta qaysi holatlarda qo'llanmaydi?
10. Bir gapda bir nechta tinish belgisi ishlatilishi mumkinmi?
11. Nuqta qo'llanmagan matn qanday muammolar keltirib chiqaradi?
12. Undov belgisi nutqqa qanday ta'sir ko'rsatadi?
13. So'roq belgisi noto'g'ri qo'llansa, qanday xatolik yuzaga keladi?
14. Ko'p nuqta va undov belgisi birgalikda ishlatilishi mumkinmi?
15. Gap oxiridagi tinish belgilarining stilistik ahamiyati nimada?
16. Elektron yozishmalarda bu belgilar qanday qo'llanadi?
17. Ko'p nuqta orqali qanday ruhiy holatlar ifodalanadi?
18. Tinish belgilarining noto'g'ri qo'llanishi nimaga olib keladi?

19. So'roq belgisi har doim savolni bildiradimi?

20. Zamonaviy yozma nutqda gap oxiridagi belgilar bilan bog'liq muammolar nimalardan iborat?

2.5. **Tinish belgilarining gap ichida qo'llanishi (vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo'shtirnoq).**

Reja:

1. Gap ichida qo'llaniladigan tinish belgilarining umumiy tavsifi
2. Vergul, nuqtali vergul va ikki nuqtaning grammatik vazifalari
3. Tire, qavs va qo'shtirnoqning stilistik hamda sintaktik roli

Tayanch so'z va iboralar: vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, qavs, qo'shtirnoq, sintaktik ajratish, izohlash, uyushiq bo'laklar, ko'chirma nutq

Yozma nutqda tinish belgilarining vazifasi nafaqat gap oxirini belgilashda, balki gap ichidagi sintaktik tuzilmani aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Gap ichidagi tinish belgilar — vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, qavs va qo'shtirnoq — har biri o'zining aniq funksiyasiga ega bo'lib, yozma matnning mantiqiy va sémantik strukturasi shakllantiradi. Ularning to'g'ri qo'llanishi matnni o'qishda tushunishni osonlashtiradi va fikrni aniq ifodalaydi.

Vergul gap ichidagi uyushiq bo'laklarni ajratish, kirish so'zlari, ko'chirma gaplar yoki qo'shimcha ma'lumotlarni ajratishda ishlatiladi. Bu belgining asosiy vazifasi — grammatik birliklarni bir-biridan ajratib, mantiqiy tartibni saqlashdir. Nuqtali vergul esa o'zaro mazmunan bog'langan, ammo mustaqil sintaktik birliklarni ajratish uchun xizmat qiladi; u gap ichida o'rtacha pauza hosil qilib, o'quvchiga fikrning mantiqiy izchilligini anglash imkonini beradi.

Ikki nuqta gapning keyingi qismida izohlash, sanash yoki natijaviy fikr ifodalash uchun qo'llanadi. Bu tinish belgisi gap ichida asosiy va yordamchi qismlar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi. Tire esa, ko'pincha, gap ichidagi qarama-qarshilik, keskin o'zgarish yoki izohlovchi elementlarni ajratishda ishlatiladi. U matnga ritmik va stilistik urg'u beradi, shu bilan birga, o'quvchining e'tiborini muayyan bo'lakka yo'naltiradi.

Qavs yordamida yozuvchi qo'shimcha, tushuntiruvchi yoki izoh beruvchi ma'lumotlarni asosiy gapdan ajratadi. Qo'shtirnoq esa ko'chirma gaplarni, iqtiboslarni yoki to'g'ridan-to'g'ri nutqni belgilashda ishlatiladi. Bu belgilar gap ichidagi mavhumlikni kamaytirib, matnni aniq va tushunarli qiladi. Shunday qilib, gap ichida qo'llaniladigan tinish belgilarining umumiy vazifasi — grammatik birliklarni tartibga solish, fikrning mantiqiy bog'liqligini ta'minlash va yozma nutqni o'quvchi uchun ohangdor, tushunarli va estetik jihatdan qabul qilinadigan shaklga keltirishdan iboratdir. Ularning ongli va me'yoriy qo'llanishi matnning ilmiy, rasmiy va badiiy qiymatini oshiradi hamda yozma nutq madaniyatining yuqori darajasini ko'rsatadi.

Yozma nutqda gap ichidagi tinish belgilarining asosiy vazifasi — gap tarkibiy qismlari o'rtasidagi grammatik munosabatlarni aniq ifodalash va matnni mantiqiy tartibga solishdir. Ayniqsa, vergul, nuqtali vergul va ikki nuqta yozma nutqda murakkab sintaktik vazifalarni bajaruvchi eng muhim belgilar hisoblanadi. Vergul gap ichidagi grammatik birliklarni ajratish va ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish vazifasini bajaradi. U uyushiq bo'lakli sodda gaplarda bo'laklarni ajratadi: "Men kitob, daftar, ruchka oldim." Shuningdek, kirish so'zlari yoki qo'shimcha bo'laklardan keyin vergul qo'yiladi: "Shu bilan birga, biz yangi rejani ishlab chiqdik." Ko'chirma gaplar va izohlovchi bo'laklarni ajratishda ham vergul muhim rol o'ynaydi: "Bu, albatta, juda muhim masala." Shu tarzda vergul gap tarkibini tartibga solib, o'quvchiga fikrning tuzilishini aniq tushunishga yordam beradi.

Nuqtali vergul esa grammatik jihatdan mustaqil, lekin mazmunan bog'langan gap qismlarini ajratishga xizmat qiladi. Bu belgi murakkab uyushiq bo'laklarda, ichki vergullar bilan chalkashlik yuzaga kelganda ishlatiladi. Masalan: "Biz kitob, daftar, ruchka oldik; ular esa qalam, qog'oz sotib olishdi." Shu bilan birga, nuqtali vergul sanash va murakkab tuzilmalarni ajratishda ham ishlatiladi: "Bizning safarimizga Toshkent, Samarqand; Buxoro, Xiva; va Farg'ona kiritildi." Bu belgining vazifasi — gap ichidagi mantiqiy birliklarni aniq ko'rsatish va chalkashlikni oldini olishdir.

Ikki nuqta gap tarkibida asosiy va yordamchi qismlar o'rtasidagi grammatik bog'lanishni belgilaydi. U keyingi qismda izoh, misol yoki natijaviy fikr keltirish uchun ishlatiladi. Masalan: "Bir narsa muhim: vaqtni qadrlash." yoki "O'zbek tilida uch turdagi gap mavjud: darak, so'roq va undov gap." Ikki nuqta grammatik jihatdan asosiy gap va yordamchi qismlar orasidagi aniq bog'lanishni ta'minlab, yozma matnni mantiqan tushunarli qiladi. Vergul, nuqtali vergul va ikki nuqta grammatik vazifasi jihatidan gap ichidagi bo'laklarni tartibga solish, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish va yozma nutqni aniq va tushunarli shaklga keltirishdan iboratdir. Ularning ongli va me'yoriy qo'llanishi nafaqat matnning grammatik aniqligini, balki uning estetik va stilistik qiymatini oshiradi hamda yozma nutq madaniyatining yuqori darajasini ta'minlaydi.

Yozma nutqda tinish belgilarining vazifasi nafaqat grammatik, balki stilistik va sintaktik jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, tire, qavs va qo'shtirnoq gap ichidagi murakkab tuzilmalarda, izoh va ko'chirma gaplarda o'quvchiga aniq muloqot va ohangdorlikni yetkazish uchun ishlatiladi. Ularning stilistik va sintaktik roli bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, matnning ifodaviyligini oshiradi.

Tire (—) sintaktik jihatdan gap ichida izoh, qarama-qarshilik yoki keskin o'zgarishni ajratishda ishlatiladi. Masalan: "Hayot — bu kurash va o'sish yo'li." Bu yerda tire asosiy gapni izohlovchi elementdan ajratib turadi va o'quvchining e'tiborini muhim bo'lakka yo'naltiradi. Stilistik nuqtai nazardan tire matnga ritmik urg'u va emotsional rang beradi; u matnda dramatik yoki diqqatni jalb qiluvchi effekt yaratadi.

Qavs (()) gap ichidagi qo'shimcha, tushuntiruvchi yoki izohlovchi ma'lumotlarni asosiy gapdan ajratishda ishlatiladi. Masalan: "U yangi kitoblarni sotib oldi (asosan tarixiy va badiiy janrlarni)." Sintaktik jihatdan qavs ichidagi ma'lumot asosiy gapning tarkibiy qismi emas, lekin u kontekstni boyitadi va o'quvchiga qo'shimcha tafsilot beradi. Stilistik jihatdan qavs

matnga neytral ohang, izoh va tushuntirish imkonini beradi, shuningdek, matnni rasmiy yoki ilmiy ohangda yozishda keng qo'llaniladi.

Qo'shtirnoq ("") esa ko'chirma gaplarni, to'g'ridan-to'g'ri nutqni yoki iqtiboslarni belgilashda ishlatiladi. Masalan: "U dedi, 'Men ertaga kelaman.'" Sintaktik vazifasi — muallif gapini va boshqa manbalardan olingan nutqni ajratish, ularni chalkashmasligini ta'minlashdir. Stilistik nuqtai nazardan qo'shtirnoq matnga emotsional rang va dialog ohangini beradi, ayniqsa badiiy matnlarda o'quvchiga jonli ifoda yaratadi. Tire, qavs va qo'shtirnoq tinish belgilarining stilistik va sintaktik roli birgalikda matnning mantiqiy tuzilishini aniqlash, izoh va ko'chirma gaplarni ajratish, shuningdek, ohangdor va ta'sirchan yozma nutqni yaratishdan iboratdir. Ularning ongli va me'yoriy qo'llanishi yozma matnga aniqlik, ritmik va emotsional rang beradi hamda yozma nutq madaniyatini oshiradi.

1-mashq (ijodiy yozuv)

Quyidagi belgilarni ishlatib bittadan gap tuzing:

vergul

nuqtali vergul

ikki nuqta

tire

qavs

qo'shtirnoq

2-mashq (matn yaratish)

Quyidagi topshiriqni bajaring:

Kamida 5 gapdan iborat matn tuzing va unda barcha quyidagi tinish belgilaridan foydalaning:

vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire, qavs, qo'shtirnoq

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Gap ichida qo'llaniladigan tinish belgilariga qaysilar kiradi?
2. Vergulning asosiy vazifasi nimadan iborat?
3. Uyushiq bo'laklarda vergul qanday qo'llanadi?
4. Nuqtali vergul qaysi hollarda ishlatiladi?
5. Vergul va nuqtali vergul o'rtasidagi farq nimada?
6. Ikki nuqta qaysi vaziyatlarda qo'llanadi?
7. Izohlovchi gaplarda qaysi tinish belgisi ishlatiladi?
8. Tire qanday sintaktik vazifani bajaradi?
9. Tire qaysi holatlarda qo'llaniladi?
10. Qavs qanday ma'lumotlarni ajratish uchun ishlatiladi?
11. Qo'shtirnoqning vazifasi nimadan iborat?
12. Ko'chirma gaplarda qo'shtirnoq qanday qo'llanadi?
13. Vergul qaysi hollarda qo'yilmaydi?
14. Ikki nuqta va tire o'rtasidagi farqni tushuntiring.
15. Qavs ichidagi ma'lumot qanday xususiyatga ega bo'ladi?
16. Qo'shtirnoq faqat ko'chirma nutqda ishlatiladimi?
17. Tinish belgilarining noto'g'ri qo'llanishi qanday oqibatlarga olib keladi?
18. Gap ichida bir nechta tinish belgisi birga ishlatilishi mumkinmi?
19. Zamonaviy yozma nutqda qaysi tinish belgisi ko'p xato bilan ishlatiladi?
20. Punktuatsiya qoidalariga rioya qilishning ahamiyati nimada?

2.6. **Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi.**

Reja:

1. Ko'chirma gap tushunchasi va uning yozma nutqda o'rni
2. Qo'shma gap va uning turlari
3. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining grammatik va stilistik vazifalari

Tayanch so'z va iboralar: ko'chirma gap, qo'shma gap, tinish belgisi, qo'shtirnoq, vergul, tire, nuqta, sintaksis, izohlovchi bo'lak, dialog

Yozma nutqda ko'chirma gap — bu boshqa kishining so'zlari, fikrlari yoki matn bo'laklarini asl ma'nosini saqlagan holda matnga kiritish usuli hisoblanadi. Ko'chirma gaplar o'zaro bog'langan qo'shma gaplarning muhim tarkibiy elementi bo'lib, matnga aniqlik, ishonchlilik va stilistik rang beradi. Ular yozma nutqning mazmunini boyitadi, o'quvchiga turli fikr va mulohazalarni yetkazishda vosita vazifasini bajaradi. Ko'chirma gap sintaktik jihatdan asosiy gapning tarkibiy qismi bo'ladi, lekin u mustaqil predikativ birlik sifatida ham qaraladi. Masalan: Ali dedi: "Men ertaga kelaman." Bu yerda ko'chirma gap — "Men ertaga kelaman" — asosiy gap — "Ali dedi" bilan bog'langan, ammo o'z ichida mustaqil fikrni ifodalaydi. Tinish belgilarining to'g'ri qo'llanishi — qo'shtirnoq, vergul yoki tire — o'quvchiga ko'chirma gapni ajratish va asosiy gap bilan bog'liqligini tushunishga yordam beradi.

Yozma nutqda ko'chirma gaplarning o'rni juda katta. Ular:

Aniqlik va tushunarlikni oshiradi — o'quvchi kimning fikri ekanligini aniq biladi.

Matnga emotsional va stilistik rang qo'shadi — ayniqsa badiiy va ilmiy matnlarda.

Argument va dalillarni mustahkamlaydi — iqtiboslar, faktlar va boshqalar orqali asosiy g'oyani kuchaytiradi.

Grammatik va sintaktik bog'liqlikni ta'minlaydi — qo'shma gaplar ichida predikativ birliklarni tartibga soladi.

Tinish belgilarining grammatik va stilistik vazifalari jadvali

-jadval

Tinish belgisi	Grammatik vazifasi	Stilistik vazifasi	Misol
Qo'shtirnoq ("")	Ko'chirma gapni asosiy gapdan ajratadi	Dialog va jonli nutq ohangini beradi	Ali dedi: "Men ertaga kelaman."
Vergul (.)	Predikativ birliklarni ajratadi, ichki bo'laklarni ajratish	Matnni oson va tushunarli qiladi	U kitob, daftar, ruchka oldi.
Nuqtali vergul (;)	Murakkab bo'laklarni ajratadi	Murakkab sanash va tartibni aniqlaydi	U kitob, daftar, ruchka oldi; do'sti esa qalam, qog'oz sotib oldi.
Tire (—)	Izoh yoki qarama-qarshilikni ajratadi	Matnga dramatik va emotsional rang beradi	Hayot — bu doimiy kurash va o'sish yo'li.
Qavs (())	Qo'shimcha ma'lumotni asosiy gapdan ajratadi	Matnga izoh va tushuntirish beradi	U yangi kitoblarni sotib oldi (asosan tarixiy va badiiy janrlarni).
Nuqta (.)	Gapni yakunlaydi	Matnga ritmik tugatish va ohang beradi	U keldi.

Shu sababli, yozma nutqda ko'chirma gaplarni to'g'ri aniqlash va me'yoriy punktuatsiya bilan ishlatish matnning tushunarli, ilmiy va badiiy qiymatini oshiradi. U yozuvchi yoki muallifning fikrini aniq va ta'sirchan tarzda o'quvchiga yetkazish vositasidir.

Yozma nutqda qo'shma gap — bu ikki yoki undan ortiq gapning bir butun mantiqiy va sintaktik birlik sifatida bog'lanishi bo'lib, har bir bo'lak o'z predikativ tarkibiga ega. Qo'shma gaplar matnga murakkablik va boylik

qo'shadi, fikrlar o'rtasidagi munosabatni aniqlik bilan ko'rsatadi va o'quvchiga yozma muloqotning to'liq tuzilishini yetkazadi.

Qo'shma gapning turlari bir nechta bo'linadi. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda biri yoki bir necha ko'chirma gaplar mavjud bo'ladi, ya'ni boshqa kishining so'zlari yoki fikrlari matnga kiritiladi. Masalan: Ali dedi: "Men ertaga kelaman." Bu yerda ko'chirma gap — "Men ertaga kelaman" — asosiy gap bilan bog'langan, lekin o'z mustaqil fikrini ifodalaydi. Bir-biriga teng bo'lgan sodda gaplardan iborat qo'shma gaplarda ikki yoki undan ortiq sodda gaplar predikativ jihatdan mustaqil, lekin mazmunan bir-biriga bog'langan bo'ladi. Masalan: U keldi va men ketdim. Bu yerda "U keldi" va "men ketdim" gaplar mustaqil bo'lsa-da, bir butun mantiqiy jarayonni ifodalaydi.

Farqli turdagi gaplardan iborat murakkab qo'shma gaplarda esa turli grammatik turdagi gaplar — darak, so'roq va undov gaplar aralashadi. Masalan: U dedi: "Men keldim", lekin kimdir kechikmoqda. Bu yerda ko'chirma gap, asosiy darak gap va qarama-qarshi gap bir butun mantiqiy birlikni hosil qiladi. Qo'shma gaplarda tinish belgilarining to'g'ri qo'llanishi matnning tushunarli, ohangdor va stilistik jihatdan boy bo'lishini ta'minlaydi. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda ayniqsa qo'shtirmoq, vergul, tire va nuqta, sodda yoki murakkab qo'shma gaplarda esa vergul va nuqtali vergul predikativ birliklarni ajratishda muhim rol o'ynaydi.

Yozma nutqda ko'chirma gapli qo'shma gaplar — bu boshqa kishining so'zlari yoki fikrlarini asl ma'nosini saqlagan holda asosiy gap tarkibiga kiritish orqali hosil qilinadigan murakkab sintaktik tuzilmadir. Bunday gaplarda tinish belgilarining to'g'ri ishlatilishi nafaqat grammatik aniqlikni ta'minlaydi, balki matnga stilistik boylik, ohangdorlik va ta'sirchanlik ham qo'shadi. Grammatik nuqtai nazardan tinish belgilarining asosiy vazifasi predikativ birliklarni ajratish va ularning sintaktik bog'liqligini saqlashdan iboratdir. Masalan, qo'shtirmoq, vergul va tire yordamida asosiy gap va ko'chirma gap o'rtasidagi munosabat aniqlanadi: Ali dedi: "Men ertaga

kelaman." Bu yerda qo'shtirmoq ko'chirma gapni belgilaydi, tire yoki vergul esa asosiy gap bilan bog'laydi. Shu bilan birga, nuqtali vergul yoki vergul murakkab uyushiq bo'laklarni ajratishda ishlatiladi: U kitob, daftar, ruchka oldi; do'sti esa qalam, qog'oz sotib oldi.

Stilistik nuqtai nazardan tinish belgilar matnga ohangdorlik va ritmik tus beradi. Qo'shtirmoq va tire yordamida ko'chirma gaplar jonli bo'lib, badiiy matnlarda dialog ohangini kuchaytiradi: "Men kechikmayman," dedi u. Qavs esa qo'shimcha ma'lumotlarni asosiy gapdan ajratib, matnga izoh va tafsilot qo'shadi: U yangi kitoblarni sotib oldi (asosan tarixiy va badiiy janrlarni). Shu tarzda tinish belgilar matnni stilistik jihatdan aniqlik va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi, o'quvchi ko'chirma gapni asosiy gap bilan chalkashtirmaydi va matn ravon o'qiladi. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining grammatik va stilistik vazifalari bir-birini to'ldiradi. Grammatik jihatdan ular gap tarkibiy qismlarini tartibga soladi, stilistik nuqtai nazardan esa matnga ohang, ritm va emotsional rang beradi. Ularning ongli va me'yoriy qo'llanishi yozma nutqning aniq, ta'sirchan va estetik jihatdan boy bo'lishini ta'minlaydi.

I-mashq (yaratish)

Kamida 4 gapdan iborat matn tuzing va har bir gapda ko'chirma gap bo'lsin, tinish belgilarini to'g'ri ishlating.

Mavzu yuzasidan nazariy va amaliy savollar:

1. Ko'chirma gap nima?
2. Qo'shma gapning asosiy xususiyati nimada?
3. Ko'chirma gapli qo'shma gapning grammatik tuzilishi qanday?
4. Qo'shma gaplarda vergul qaysi hollarda ishlatiladi?
5. Ko'chirma gapdan keyin tire qachon qo'yiladi?
6. Qo'shtirmoq ko'chirma gapni belgilashda qanday vazifa bajaradi?
7. Ko'chirma gap va qo'shma gap o'rtasidagi farq nima?
8. Nuqta ko'chirma gapli qo'shma gaplarda qachon ishlatiladi?

9. Amaliy yozuvlarda ko'chirma gaplarda eng ko'p uchraydigan xato nima?
10. Ko'chirma gapni yozishda tire va vergulning farqi nimada?
11. Ko'chirma gaplar matnga qanday stilistik rang qo'shadi?
12. Qo'shma gapdagi ko'chirma gapni ajratmaslik qaysi muammolarga olib keladi?
13. Ko'chirma gap ichida boshqa ko'chirma gap bo'lishi mumkinmi?
14. Qo'shma gaplarda tinish belgilarini noto'g'ri ishlatish oqibatleri nima?
15. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni o'qishda intonatsiya qanday o'zgaradi?
16. Ko'chirma gaplarni to'g'ri yozish qoidalari nimadan iborat?
17. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarni badiiy matnda ishlatish afzalligi nima?
18. Ko'chirma gapni ajratishda qavs ishlatiladimi?
19. Ko'chirma gapning asosiy predikativ elementi qaysi belgilar bilan ajratiladi?
20. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda stilistik aniqlikni qanday ta'minlash mumkin?

Xulosa

Boshlang'ich ta'lim bosqichida imloviy va punktuatsion savodxonlikni shakllantirish — o'quvchilarning yozma nutq madaniyati va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning eng muhim asoslaridan biridir. Yozma nutqda tinish belgilarini va imlo qoidalarini to'g'ri qo'llash nafaqat matning tushunarli va estetik jihatdan boy bo'lishini ta'minlaydi, balki o'quvchida aniq ifoda va izchil fikrlash odatini shakllantiradi.

Ushbu qo'llanma amaliy mashqlar, murakkab jumlar, ko'chirma gap va qo'shma gaplar bilan ishlash orqali o'quvchilarga grammatika va punktuatsiya qoidalarini amaliy tarzda o'rgatishga mo'ljallangan. Mashqlar orqali o'quvchilar:

Asosiy va murakkab gaplarni ajrata olish,

Tinish belgilarini o'z vazifasiga mos qo'llash,

Ko'chirma gap va qo'shma gaplarni to'g'ri yozish,

Matnga ohang, ritm va emotsional rang berish qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, imloviy va punktuatsion savodxonlik nafaqat o'quv jarayonida, balki hayotiy yozma muloqotda ham muhim ahamiyatga ega. U o'quvchilarda mustaqil fikrlash, matnni tahlil qilish va izchil ifoda qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Natijada, boshlang'ich ta'limda imloviy va punktuatsion savodxonlikni tizimli va amaliy tarzda o'rgatish, kelajakda o'quvchilarning yozma nutq madaniyati, mantiqiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mahmudov N., Madvaliyev A., Mahkamov N. & Andaniyozova D. — O'zbek tili me'yorlari (punktuatsiya) — Toshkent, Zamin nashr, 2021.
2. Mahmudov N. — O'zbek tili me'yorlari (punktuatsiya) (kiril yozuvli nashr) — Toshkent, Zamin nashr, 2021.
3. Madvaliyev A., Odilov Y.R., Saidmo'minov A.K. — O'zbek tilining o'quv imlo lug'ati — Toshkent: Kafolat Print Company, 2023.
4. O'zbek tili me'yorlari (punktuatsiya) — Toshkent, Zamin nashr, 2021.
5. Islomova L.F. — The Use of Punctuation Marks in the Uzbek Language (ilmiy maqola, tilshunoslik tahlili).
6. Hojjeva R.T. — The Role of Punctuation Marks in Uzbek Linguistics (ilmiy maqola, UZbek tilida punktuatsiya tahlili).
7. Halimova N.B. — Comparative Analysis of English and Uzbek Punctuation (tilshunoslik maqolasi).
8. Turdaliyev K.M.O. — Punctuation Marks as Stylistic and Syntactic Devices in English and Uzbek Literary Texts.
9. Abduazizov A. — O'zbek tili stilistikasi — Toshkent: Fan nashriyoti (til va stilistika, tinish belgilariga bag'ishlangan bo'lim).
10. Safarov Sh. — Pragmalingvistika — Toshkent: Fan nashriyoti (nutqning amaliy aspektlari, punktuatsiya konteksti bilan).
11. Ro'ziyev N. — Nutq madaniyati va til madaniyati — Toshkent: O'zbekiston nashriyoti (nutq madaniyati, yozma nutq qoidalari).
12. Abdullaeva M. — The use of punctuation marks in the Uzbek language — Tashkent: National University of Uzbekistan (ilmiy tadqiqot).
13. Jumaniyazov A. — The Role of Punctuation in English (qo'shimcha til taqqoslash bo'yicha bilimnoma; o'zbek tiliga kontekst bilan).
14. Saidov R. — Differences of punctuation in Uzbek and English — Tashkent (ilmiy tadqiqot).

15. Muradov D. — Grammar and Stylistics: Use of Punctuation in Uzbek and English — Tashkent: National University of Uzbekistan (tilshunoslik asoslari).

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

**BAXROMOVA SHOHSANAM IBADULLAYEVNA
QOSIMOV SHAVKAT UROLOVICH
BOSHLANG'ICH TA'LIMDA IMLOVIY VA PUNKTUATSION
SAVODXONLIK**

(amaliy darslar uchun)

O'QUV QO'LLANMA

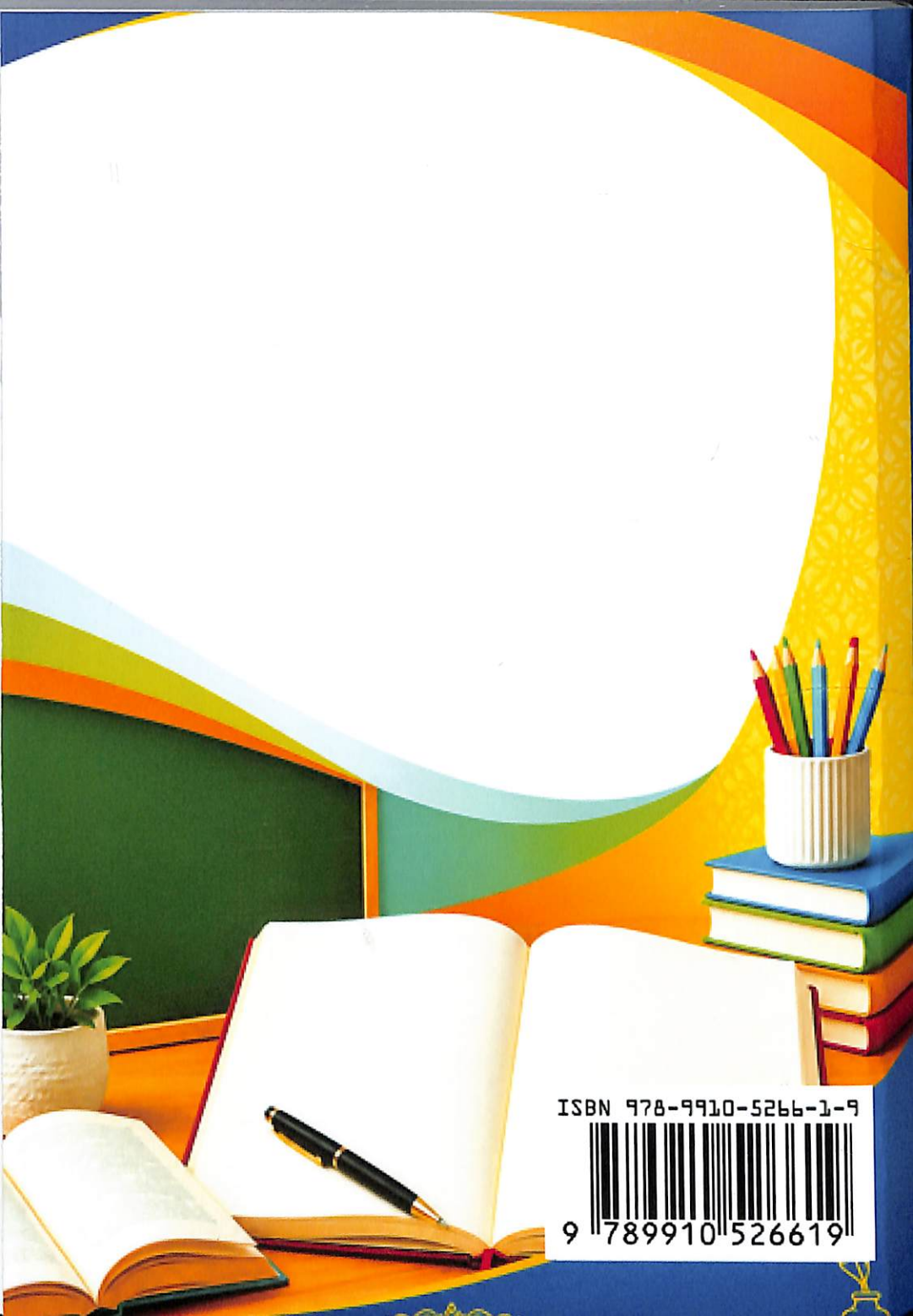
7067

“Innovative Publication” nashriyoti

**Mas'ul muharrir: Hojiyeva Sayyora
Muharrir: Karimov Jasurbek**

**Bosishga ruxsat etildi: 12.06.2026 Qog'oz
bichimi 60x84 1/16. “Times” garniturası.
Raqamli bosma. Adadi 30 nusxa. Buyurtma № 56
Andijon shahri, Samo ko'chasi 32-uy
innovativepublication01@gmail.com**

ISBN 978-9910-5266-1-9

9 789910 526619